

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ YAYINLARI

Sempozyumlar / Paneller 3

Günümüz Dünyasında MÜSLÜMAN ÖZEL KİMLİKLER

III. KUTLU DOĞUM İLMÎ TOPLANTISI

İstanbul 1998

Başkan

Doç. Dr. Azmi Özcan

Genel Sekreter

Süleyman N. Akçeşme

Bağlarbaşı, Gülmüşyolu caddesi 40 Üsküdar 81200 İstanbul / TÜRKİYE

Tel: (0216) 474 08 50 pbx Faks: (0216) 334 95 88 - 474 08 74

Elektronik posta: tdvisam@superonline.com

İSAM Başkanlığı'nın 23.02.1999 gün ve B-04-05-01/152-0527

ve Mütevelli Heyeti'nin 04.03.1999 gün ve 932/3 sayılı karar ile basılmıştır.

© Bütün yayın hakları Türkiye Diyanet Vakfı'na aittir

AVRUPA II

Almanya, Hollanda ve

Dr. Hilâl Görğün

Türkiye Diyanet Vakfı
İslâm Araştırmaları Merkezi

Misafir İşçilikten Vatandaşlığa

Giriş

XXI. yüzyıla adım atmaya hazırlandığımız şu günlerde artık Avrupa'da "müslüman bir azınlık"tan bahsedebiliyoruz. Günümüzdeki Batı Avrupa müslümanlarının hikâyesi aslında bir dramı dile getirir. Müslümanlar bir zamanlar fethine aday oldukları Batı Avrupa'nın kapılarında XX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde hâlâ beklemekteydiler; ancak bu kez nitelik değiştirmişlerdi, şöyle ki: önce Batılılar tarafından toprakları işgal edilmiş, sömürülmüş ve sonra da kendileri sömürülmek üzere Batı'ya ya onlar tarafından getirilmiş, ya da gelmek zorunda bırakılmışlardı. 1998'in içinde bulunduğumuz bu günlerde hâlâ birçok müslüman, Batılı ülkelerden birinde işçi olabilmenin hayalini kurabilmektedir. Bu bir dramdır; bunun XXI. yüzyılda da devam edip etmeyeceği birçok şarta bağlıdır.

Bugün Batı Avrupa'ya yapılan göçler neticesinde burada hiç de azımsanamayacak sayıda (yaklaşık 10 milyon) müslüman kalıcı olarak yerleşmiş bulunmaktadır. Buradaki müslümanların durumları ülkeden ülkeye değişiklik arz etmekte ise de genel olarak geçirilen değişim "misafir işçilik, göçmenlik, etnik azınlık ve nihayet bulunulan ülkenin vatandaşlığına geçme" şeklinde özetlenebilir.

Müslümanların Batı Avrupa'daki varlıkları hem kendileri, hem de içinde bulundukları toplum açısından birçok meseleyi de beraberinde getirmiştir. Yüzyıllarca birbirine düşman gözüyle bakan iki toplumun hazırlıksız bir biçimde iç içe yaşamaları muhakkak ki kolay olmayacaktır ve olmamıştır da. Bu tebliğimizde Almanya, Hollanda ve Belçika'daki müslüman azınlığın bugünkü durumunu ayrı ayrı ele almaya çalışacağız ve onların meselelerinden ancak bazılarına değinebileceğiz, zira bunların hepsini ele almak çok daha geniş çalışmaları gerektirmektedir.

ALMANYA

"İşgücü istemiştik, insanlar geldi" (Max Frisch).

"Almanya'daki Türkler:
Ancak evleri yanmaya başladıktan sonra
onların farkına vardık" (*Die Zeit*).¹

Tarihçe²

Almanlar'ın müslümanlarla ilk temasları Alman İmparatoru Charlemagne ile Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd'in karşılıklı elçi ve hediye göndermele-riyle başladı. Bundan sonra da karşılıklı ilişkiler devam etmekle birlikte II. Haçlı Seferi'nden (1147-1149) sonra bu münasebetler kilisenin etkisiyle düşmanca bir şekil kazanmıştır. I. Wilhelm zamanında (1713-1740) yirmi Türk askerinden meydana gelen bir birliğin 1731 yılında imparatorun hizmetine girmesi müslümanlarla ilişkilerin düzelmesinde ilk adımı teşkil etti. Bundan bir sene sonra kral, Potsdam garnizonunda bu askerler için bir meşcid yaptırdı. 1775 yılında buraya gelen yetmiş civarında müslüman Tatar, Boşnak ve Arnavut Prusya ordusunda mızraklı süvari olarak hizmet gördüler. 1763 yılında Prusya sarayına tayin edilen ilk Osmanlı elçisi Ahmed Resmî Efendi ile Osmanlı-Alman diplomatik ilişkileri resmîyet kazandı. 1798'de Osmanlı Devleti'nin Berlin Büyükelçisi Giritli Ali Aziz Efendi'nin vefatı üzerine Kral III. Wilhelm'in emri ile Berlin'de Tempelhofer Feldmark'ta bir müslüman mezarlığı yaptırıldı. 1866'da yeniden düzenlenen müslüman mezarlığı, ortasındaki dergâhıyla eski mezarlığın yerine yapıldı. (Bu mezarlığın ortasındaki dergâh 1980'li yıllarda yıkılarak yerine bir cami yapılmıştır, bugün hâlâ faaliyette olan bu cami Şehitlik Camii olarak tanınmakta olup mezarlıkta yer kalmadığı için müslümanlar şehrin dışında kalan Gatow Mezarlığı'nda kendilerine ayrılan bölümde defnedilmektedir.)

I. Dünya Savaşı'nda, Osmanlı Devleti ile ittifak oluşturan Almanya, İtilâf Devletleri'nin ordusundan esir aldığı Kuzey Afrika, Hindistan ve Tatar müslümanları için Wunsdorf'ta özel bir kamp oluşturdu ve burada bir cami inşa ettirdi. Almanya bu tutsaklardan Osmanlı ordusu içinde din kardeşleriyle birlikte savaşmalarını istediysse de 4000 civarındaki esirden sadece 800 kadarı bunu kabul etti. Wunsdorf'taki cami 1924 yılına kadar Berlin'deki müslüman cemaatin ibadethânesi işlevini gördü.³

1 Eberhard Seidel-Pielen, "Politik auf der Straße", *Deutsche Türken. Das Ende der Geduld* (ed. Claus Leggewie-Zafer Şenocak), Hamburg 1993, s. 40'tan alıntı.

2 Konuyla ilgili olarak bk. İsmail Baliç, "Almanya'da İslâmiyet", *DİA*, II, 520-522.

3 M. Salim Abdullah, "Muslims in Germany", *Muslim Minorities in the West* (ed. Syed Z. Abedin-Ziauddin Sardar), London 1995, s. 67-68.

II. Dünya Savaşı sırasında Almanya'ya büyük bir müslüman Türk grubunun geldiği görülür. Alman-Rus savaşı sırasında Ruslar'ın elinden kaçarak Almanya'ya gelenler arasında vatanlarını kurtarmak için Alman ordusu içinde savaşıyorlar olduğu gibi, cephe gerisinde çalışanlar da oldu. Ayrıca çarpışmalar sırasında da çok sayıda Türk Almanlar'a esir düşmüştü. Rusya'dan Almanya'ya gelen 2 milyonun üzerindeki bu müslüman Türkler'in 500.000'den fazlası esir kamplarında ölürken, Almanlar'la beraber savaşıyorların 100.000'den fazlası cephede öldü. Savaş sonucu yenik düşen Almanya'da bulunan müslüman Türkler, Şubat 1945'te Yalta'da müttefiklerin imzaladığı antlaşma şartları gereği Rusya'ya teslim edildiler. Sadece 7.000 kadarı Almanya'da kalabildi.⁴

İşçi Göçleri

Diğer Batı Avrupa ülkeleri gibi II. Dünya Savaşı'ndan sonra sanayileşmeye büyük bir ağırlık veren Almanya zamanla iş gücü talebini karşılayamamaya başladı. Bu açığın İspanya, İtalya ve Yunanistan gibi ülkelere getirilen işçilerle giderilememesi üzerine Avrupa dışındaki ülkelere de işçi talep edilmeye başlandı. 1960'lı yılların başından itibaren başta Türkiye'den olmak üzere ülkeye çok sayıda müslüman işçi geldi.

Türkiye ile Almanya arasında 30 Ekim 1961 tarihinde yapılan ikili antlaşmanın zamanlaması her iki ülke için de tarihî önem taşımaktadır; zira aynı yıl içerisinde Berlin'i birbirinden ayıran "utanç duvarı" inşa edilmiş, bu antlaşma Türkiye'de bir yıl önce askerî darbe ile iş başına gelen yönetim tarafından imzalanmıştır. Askerî yönetim 1962 yılının başından itibaren ilk beş yıllık kalkınma planını uygulamaya koydu ki burada işçi ihracı önemli bir unsur olarak yer almaktadır.⁵ Devlet Planlama Teşkilâtı iş gücü ihracının hedefleri olarak şunları tesbit etmiştir: 1. Türkiye'deki işsiz sayısının azalması, 2. Türkiye'de iken vasıfsız olan bir elemanın yurt dışından dönerken vasıflı bir işçi olarak dönmesi, 3. Türkiye'ye döviz kazandırması.⁶ Bu hedeflerin hiçbirisi de giden işçilerin durumları göz önünde tutularak tayin edilmemiştir. Dolayısıyla yapılan antlaşmalarda çıkabilecek olan problemler göz ardı edilmiştir.

Alman hükümeti başından itibaren gelen işçileri "misafir işçi" (Gastarbeiter) şeklinde tanımlayarak yapılan antlaşmalarla onların birkaç yıl çalıştıktan sonra geri dönmelerini garanti altına aldı. Başlangıçta bu durum oraya giden işçilerin amaçlarına da uygun düşmekteydi, zira çoğu Türkiye'de iş kurabilmek için yeterli sermayeyi biriktirdikten sonra geri dönmeyi düşünüyordu. Ancak kısa bir süre sonra her iki taraf da bunun kendi menfaatlerine uymadığını gördü. Başta Alman iş verenler tecrübeli işçiyi geri gönderip sürekli acemi-

4 İsmail Baliç, a.g.e., II, 521.

5 Jørgen Nielsen, *Muslims in Western Europe*, Edinburgh 1992, s. 23.

6 Osman Sezgin, "Avrupa'daki Türk İşçileri ve Çocuklarının Eğitimi," *Avrupa Türk-İslâm Birliği, Batı Avrupa Türkleri. Federal Almanya'da 30. Yıl*, Frankfurt 1992, s. 47.

lerle uğraşmanın kendileri açısından uygun olmadığını, geri dönen işçiler de tasarladıkları gibi Türkiye'de iş kuramadıklarını tesbit ettiler ve çoğu Almanya'ya geri gitmenin yollarını aradılar. Bunun neticesinde Almanya gelen işçilerin orada çalışmaya devam etmesini kabul etti, ancak "misafir işçilik" statülerini değiştirmede, politikasını sürekli bir gün bu işçilerin ülkelerine geri dönecekleri fikri üzerine oluşturdu. Ama gerçekte burada varlığını inkâr etmek mümkün olmayan bir müslüman Türk azınlığı oluşmuştu.

Alman ekonomisinin büyümesiyle birlikte buradaki yabancı işçilerin sayısı 1960-63 yılları arasında üçe katlandı. Aynı zaman dilimi içinde Türk işçilerin sayısı ise ona katlandı. Yabancı işçiler konusunda tecrübeli olan Alman hükümeti⁷ zamanla gelen işçilerin sosyal problemleriyle de ilgilenmek gerektiğini düşündü ve bu yönde bazı adımlar attı. O güne kadar II. Dünya Savaşı'ndan sonra buraya gelen çoğunluğu Yunan ve İtalyan olan yabancı işçilerin sosyal meseleleriyle kilise ilgileniyordu. Türk işçileri ile ilgilenme görevi de "Arbeiterwohlfahrt" isimli bir kuruluşa verildi. Hükümet kültürel faaliyetler için fonlardan faydalanma imkânı getirdi ve radyolarda düzenli olarak Türkçe yayınlar yapılmaya başlandı. Diğer yandan Türkler'in çok bulunduğu büyük şehirlerde Türk konsoloslukları açıldı. Bütün bu faaliyetlere rağmen uzun süre bu insanların müslüman olduklarını ve bu yönde ihtiyaçları olacağını ne Alman hükümetleri ne de Türk hükümetleri düşündü. Bu tür meselelerin hepsine el yordamıyla yine bu işçilerin kendileri çözüm bulmaya çalıştılar.

1966-1967 yıllarında Alman ekonomisinde görülen bozulma üzerine Türk işçileri için de ilk krizler görülmeye başlandı. Yaklaşık 70.000 Türk işçisi işini kaybetti ancak bunlar beklenenin aksine Türkiye'ye dönmediler, hemen hemen hepsi de bir yıl içerisinde tekrar iş buldular. Bu hadise neticesinde Almanya'nın yabancı işçi politikası sorgulanmaya başlandı.

Takip eden yıllarda Almanya büyük bir işçi akınına uğradı. Bunlar arasında çok sayıda kadın işçi de bulunmaktaydı. Bunlar zamanla eşlerini ve çocuklarını da yanlarına aldılar. Belirli semtlerde toplanan işçiler bir nevi Türk "gettoları" oluşturdular. Bütün bunlar sonucunda Alman hükümeti 1973 yılında yeni bir entegrasyon politikası uygulamaya koydu: Çalışanların belli standartları taşıyan evlerde oturmaları şart koşuldu; Türkler'e getto özelliği göstermeye yüz tutan bazı mahallelere taşınma yasağı konuldu; iş bulma kurumu için daha yüksek vergi ödemeleri istendi; toplanan paraların eğitimde ve yeni gelenlerin entegrasyonunda kullanılması kararlaştırıldı. Ancak çok geçmeden Arap ülkeleri ile İsrail arasındaki savaşın patlak vermesi ve bunu "petrol krizi"nin takip etmesi Alman ekonomisini de olumsuz etkiledi ve Almanya dışarıdan işçi getirme işlemini durdurdu. Sadece aile birleşmesi neticesinde veya belli bazı özel meslek sahipleri için girişe izin verildi.

7 Almanya ilki 1880-1890, ikincisi de 1900-1910 yıllarında olmak üzere çoğunluğu Doğu Avrupa ülkelerinden olmak üzere iş gücü ihraç etmiştir.

Almanya başından itibaren göçmen kabul eden bir ülke olduğunu kabul etmedi ve günümüzde de hâlâ yabancı işçiler için "misafir işçi" kelimesi kullanılmaktadır. Yabancı işçi sayısının, dolayısıyla da problemlerinin çoğalması üzerine bunların, özellikle de Türkler'in geri dönmeleri için çeşitli tedbirler alındı. Bunlardan bazıları geri dönenlere çeşitli teşvik parası verilmesi şeklinde olduğu gibi bazıları da yabancı işçilerin bir kısım sosyal haklarının engellenmesi ve yabancılara karşı tutumun sertleşmesi şeklinde oldu.⁸ Bu tedbirler neticesinde ve başka sebeplerden dolayı Türkiye'ye dönenler her zaman olmuştur, ancak Almanya'ya yeni gelenlerin sayısı geri dönenlerden her zaman fazla olduğu için buradaki Türkler'in sayısı sürekli bir artış göstermiştir. 1973-1980 arası sadece aile birleşimleri ve doğumlar neticesinde artan Türk nüfusu 1980 ihtilâli sonucunda Almanya'ya iltica edenlerle birlikte farklı bir gelişme göstermiştir. Bu yıllarda Almanya'ya iltica eden müslümanlar sadece Türkler'den ibaret değildi. Ruslar'ın Afganistan'ı işgalleri neticesinde Afgan mültecilerin ve İran'daki devrim neticesinde de İranlı mültecilerin sayısı birden bire artış göstermiştir. Buna 1990'lı yıllarda Sırp katliamından kaçan Boşnak mültecileri de katarsak son yıllarda Almanya'daki müslüman mülteci sayısının hayli kabarık olduğu ortaya çıkar. Bunlardan bir kısmı zaman içerisinde ülkelerinin durumlarının kısmen düzelmesiyle geri döndülerse de Almanya'da kalanların sayısı yine de yüksektir.

Müslüman Mülteci Akınları

1970, 1980 ve 1990'lı yıllarda iktisadî sebeplerin yanı sıra Türkiye ve diğer İslâm ülkelerinde ortaya çıkan bazı siyasî ve askerî krizler genelde Batı Avrupa'ya, özelde de Almanya'ya büyük bir siyasî göç akınına sebep olmuştur. İsrail'in bölgede işgal ettiği yerlerdeki Araplar'ı yerlerini terketmeye zorlaması, yerlerinde kalanlara karşı da baskıcı ve gayri insanî muamelelerde bulunması neticesinde birçok Filistinli yerlerini yurtlarını terketmek zorunda kalmış ve bunlardan bir kısmı da Almanya'ya iltica etmiştir. Rusya'nın 1979 yılında Afganistan'ı işgali, İran'daki rejim değişikliği, Türkiye'de 1970 ve 1980 yıllarında yaşanan askerî müdahaleler, Güneydoğu'da yaşanan kriz ve nihayet Bosna'da yaşanan insanlık dışı hadiseler sonucunda buralardan çok sayıda insan Almanya'ya iltica etmiştir. 1980-1997 yılları arasında sadece Türkiye'den 300.000'in üzerinde insan Almanya'ya giderek iltica talebinde bulunmuştur.⁹

1970 ve 1980 sonrasında Almanya'ya mülteci olarak giden birçok sol görüşlü kişiye Alman makamlar eğitim kurumlarında iş bulma imkânı tanımış ve bunlar Türk aileler arasındaki siyasî kamplaşmayı kuvvetlendirmiştir.¹⁰

⁸ Faruk Şen, *Türkiye'nin Ufukları*, Köln 1994, s. 94.

⁹ İstatistikler için bk. Proasyl, Materialien.

¹⁰ Mehmet Tütüncü, "Batı Avrupa Türkleri", *Yeni Türkiye*, sy. 16 (1997), s. 2077.

İstatistikî Bilgiler

Almanya'nın toplam nüfusu 1990'lı yılların ortalarında 81 milyon olup bunun 6,9 milyonu yabancıdır.¹¹ Yaklaşık 57 milyon kişi hristiyan mezheplerinden birine mensuptur. 28,9 milyona yakını Protestan, 28 milyon kadarı Katolik ve küçük bir topluluk da başka hristiyan mezheplerine dahildir. I. Dünya Savaşı'ndan önce Almanya'da 500.000'den fazla yahudi yaşarken, Hitler dönemindeki soy kırımından sonra bugün bunların sayısı 50.000 civarındadır.¹²

1996 yılında Almanya'daki müslümanların toplam sayısı 2,7 milyona ulaşmış bulunuyordu. Bunlardan yaklaşık 2 milyonu (tam olarak 2.049.100)¹³ Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı, diğerleri de Bosna (340.500), İran (111.100), Fas (82.900), Afganistan (63.100), Lübnan (55.600), Pakistan (37.900), Tunus (25.700), Cezayir (17.200), Irak (16.700), Türkî Cumhuriyetler (16.400) ve Ürdün (12.100) vatandaşlarıdır. Bu listede sayıları 10.000'in altında olan ülke vatandaşları zikredilmemiştir.¹⁴ Diğer yandan yaklaşık 100.000 kadar Alman vatandaşı da -bunların yarısı sonradan Alman vatandaşlığına geçenlerdir- müslümandır. Bütün bu rakamlardan ortaya çıkan duruma göre İslâmiyet Almanya'da Katolik ve Protestan mezheplerinden sonra üçüncü büyük dindir. Ayrıca İslâmiyet'in burada bu ölçüde temsil edilmesi doğrudan göç olayı ile alakalı olup en büyük müslüman grubu da Türkiye'den giden müslümanlar teşkil etmektedirler.¹⁵

Almanya'daki Müslümanların Sosyokültürel Yapısı

Almanya'ya ilk olarak giden işçilere Alman makamlar tarafından verilen misafir işçi sıfatı aslında bunların oradaki yaşam tarzının da bir çerçevesini çizmiştir. Bu terim hem işçiliği hem de geçiciliği ve sürekli bir yer değişimini ihtiva etmektedir. Buradan, daha sonra "misafir işçi aileleri" (Gastarbeiterfamilien), "misafir işçi çocukları" (Gastarbeiterkinder) vb. kelimeler de türetilmiştir. İşçilere bu ismin verilmesi muhakkak ki tesadüfi değildir. Gelen işçiler hiç bir hak talep etmeyecekler, kendilerine gösterilen yerlerde kalacaklar, gösterilen işleri yapacaklar; konut, okul, aile meseleleri, kültürel faaliyetler vb. şeylerle meşgul olmayacaklardı¹⁶. İşçilerin uzun süreli kalıcılığına kendi menfaatlerini düşünerek razı olan Alman makamlar fiilen durum değişmiş olmasına rağmen yine de bütün gerçeklere gözlerini kapatarak onlara hâlâ misafir işçi demekle

11 *İşte Almanya*, Frankfurt-Main 1995, s. 66.

12 a.g.e., s. 382-4.

13 Faruk Şen - Güray Öz - Ahmet İyidirli, *Federal Almanya'da Türkler'in Kültürel Sorunları*, Köln 1996, s. 21.

14 İstatistikî bilgiler için bk. Faruk Şen, "Federal Almanya'da Müslümanların Durumu ve Sorunları," *Türk Dünyasının Dini Meseleleri*, Ankara 1998, s. 217.

15 Ministerium für Arbeit, Gesundheit und Soziales des Landes Nordrhein-Westfalen, *Türkische Muslime in Nordrhein-Westfalen*, Köln 1995, s. 1.

16 "Gastarbeiter" kavramıyla ilgili olarak bk. E. Klee (ed.), *Gastarbeiter. Analysen und Berichte*, Frankfurt-Main 1975.

ve misafirliklerini sık sık hatırlatmaktadır. 1992 yılında yapılan bir araştırma sonucuna göre Almanya'da yaşayan on altı - yirmi beş yaş grubu Türk gençlerinin % 70'i sürekli Almanya'da kalmaya karar vermiş durumdadır.¹⁷

Zamanında kendilerine sosyal bir varlıktan ziyade sadece "işçi" olarak bakılmış olan kırk yıla yakın bir süredir Almanya'da yaşayan bu insanlar hızlı bir sosyal ve kültürel değişim sürecine girerek farklı bir göçmen hayat tarzı geliştirmişlerdir. Kendilerine has siyasi tercihleri, sosyal ve kültürel faaliyetleri ile her iki kültürden de izler taşımakla birlikte ne tam olarak Türkiye'deki standart kültürü, ne de Almanya'dakini yansıtmaktadırlar. Bunu en iyi şekilde birinci neslin hayat şartları, kültür seviyeleri ve kendilerine edindikleri mesleklerle, şu andaki durumları ve günümüzde oradaki müslüman çoğunluğu teşkil eden ikinci ve üçüncü kuşaktan müslümanların durumuyla bir karşılaştırma yapıldığında anlayabiliriz.

İlk gidenler ve onların yanlarına aldıkları aile fertlerinin çoğunluğu köy kökenli olup eğitim seviyeleri de oldukça düşüktür. Bunlardan bir bölümü daha önce köyden şehire iç göç yaşamış, bir bölümü de şehir hayatını tanımadan kendisini uluslararası göçün içinde bulmuştur.¹⁸ Köyden kente olan göçte yaşanan problemler nazarı dikkate alındığında uluslararası bir göçte yaşanabilecek güçlüklerin derecesi tahmin edilebilir.

Almanya'ya geçici bir süre için para biriktirip geri dönmek üzere işçi olarak gelen Türkler zamanla buradan kolay kolay ayrılmayacaklarını anladılar ve burada yerleşik bir hayata geçmeye başladılar. Önceleri işçiler için özel olarak yapılmış binalarda (Heim) kalırken ailelerin birleşmeye başlamasından itibaren genellikle birbirlerine yakın yerlerde oldukça düşük standartlarda ev kiradadılar. Aile birleşimleri ve zincirleme göç hadisesi¹⁹ sonucunda büyük şehirlerde belirli yerlerde yoğunlaşmalar neticesinde bir nevi Türk gettoları oluştu. Bu dönemde içine kapalı bir şekilde yaşayan Türkler'in Alman çevreyle olan ilişkileri hemen hemen sadece iş yeri ile sınırlı kalmıştır. "Ev sahibi kültür" ile "misafir kültür" arasında başlangıçta bir iletişim sağlanamamıştır. Her ikisi de birbirine uzaktan bakmakla yetinmişlerdir. Geçen zaman içerisinde kısmen bir iletişim sağlanabilmiş ise de bu iki toplumun birbirini tanıyıp anlayabilmesi için yeterli olamamıştır. 1991 yılında Türkler arasında yapılan bir araştırmaya göre birinci neslin % 78'i, ikinci neslin de % 65'i sadece Türk arkadaşlara sahiptir.²⁰ Başka bir araştırma sonucuna göre ise Türk gençlerinin sadece % 30'u Almanlar'la her gün bir iletişim içerisinde.²¹ Aslında Alman toplumuyla ilişkilerin zayıf olması buradaki Türkler'in istediği ve kendi iradeleri ile seçtiği bir durum da değildir. 1985 yılında yapılan bir çalışmanın ne-

17 Die Ausländerbeauftragte des Senats von Berlin (ed.), *Berliner Jugendliche türkischer Herkunft in Berlin*, 13 Januar 1992, s. 8.

18 Şen - Öz - İyidirli, *Federal Almanya'da Türkler'in Kültürel Sorunları*, Köln 1996, s. 23-24.

19 Zincirleme göç hadisesiyle alakalı olarak bk. Şule Özel / Bernhard Nauck, "Kettenmigration in Türkischen Familien", *Migration*, II (1987), s. 61-94.

20 H. Alpheis, "Erschwert die ethnische Konzentration die Eingliederung?", *Generation und Identität* (ed. H. Esser-J. Friedrichs), Opladen 1991, s. 172.

21 *Berliner Jugendliche*, s. 11.

ticesine göre buradaki Türkler'in sadece % 9'u mümkün olsa Türkler'in çoğunlukta bulunduğu mahallelerde oturmayı tercih edeceğini bildirmiştir . Buradan iletişim kopukluğunun veya ayrımcılığın sebebinin sadece Türkler olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Başlangıçta işçi olarak orada bulunan Türkler'in bu konumu yavaş yavaş değişmeye başladı. İkinci kuşağın yetişmeye başladığı yıllarda Almanya'da yabancılar arasında işsizliğin artmasıyla birlikte kendi iş yerlerini kurmak, küçük esnaf, küçük ve orta işletmeci ve sanayici olma çabasına girdiler. Önceleri bu işletmeler sadece orada yaşayan Türkler'e yönelik olarak onların alışkanlıklarına uygun ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla ortaya çıkmıştı, ancak zamanla buradaki Türk toplumunun yaşam tarzının da değişmesiyle birlikte bu işletmelerden bazıları yerlerini yavaş yavaş daha büyük çaplı, Alman pazarında da şansını deneyen işletmelere dönüştü .

Türkler'in çoğu geri dönmeyi düşünmediği için artık Almanya'da daha rahat şartlar altında yerleşme çabalarına giriştiler. Burada ev satın alanların sayısı artmakta olup Türk toplumu zamanla nitelik değiştirerek artık "tasarruf eden" değil, "tüketen" bir toplum haline gelmiştir.

Almanya'daki Türkler'in kültürel durumları da zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Ancak yaşanan bu değişiklik oradaki insanların eğitim durumuna ve yaşına göre farklılık göstermektedir. İlk nesil Türkler'de Türk kültürünün izleri daha ağır basarken, gençlerde Alman kültürünün daha ağır bastığı görülür. Ayrıca gençler arasında da çok farklı eğilimler mevcuttur. Müslüman Türk kültürünü, içinde yaşadıkları toplumun kültüründen de bir şeyler alarak muhafaza etmelerinin kendi kimlikleri açısından ne kadar önemli olduğunun farkında olan gençler bulunduğu gibi, kendisini her iki kültüre de dahil edemeyen, kimlik bunalımına girmiş bir gençlik de mevcuttur. Diğer yandan geçirilen kültürel değişimin niteliği dine bağlılık oranına göre de değişiklik göstermektedir. "Din" Almanya'daki Türkler arasında kendi kültürlerini muhafaza etmeleri açısından belirleyici bir rol ifa ederken farklı bir kültürel oluşum için de motor görevi üstlenmiştir. Meselâ kültürel faaliyetlerin birçoğu Türkiye'den farklı olarak cami ve mescidlerin içinde veya etrafında temerküz etmiş olup ayrıca birçok faaliyetin organizasyonu da buralarda yapılmaktadır.

Alman Anayasasında Dinin Yeri ve İslâmiyet'in Konumu²⁴

Almanya "religionsneutral", yani dinî işlere karşı herhangi bir tavır almayan bir devlettir. Anayasanın önsözünde Alman toprakları üzerinde yaşa-

22 P. König, *Die Situation der ausländischen Arbeitnehmer und ihrer Familienangehörigen in der Bundesrepublik Deutschland*, Forschungsbericht im Auftrag des Bundesministers für Arbeit und Sozialordnung, Bonn 1986, s. 345.

23 Şen - Öz - İyidirli, *Türkler'in Kültürel Sorunları*, s. 25-26.

24 Konuyla alakalı geniş bilgi için bk. H. Walter, "Verfassungsrechtliche Probleme der muslimischen Glaubensgemeinschaften in der Bundesrepublik Deutschland", - *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Supplement VII (XXIII Deutscher Orientalistentag vom 16. bis 20. September 1985 in Würzburg: Ausgewählte Vorträge), Stuttgart 1989, s. 192-199.

yan insanların, başta Allah ve insanlar karşısındaki mesuliyetinden bahsetmektedir.²⁵ Diğer yandan devlet ve dinî cemaatler arasındaki ilişki, Almanya'daki Katolik ve Protestan kiliseleriyle tarihî süreç içinde gelişen anlaşmalar (Konkordat ve Staatsverträge) ilişkisi biçimindedir.²⁶ Almanya'daki yahudi cemaati, Katolik ve Protestan Kilisesi "kamu hukuku kurumu" (Körperschaft des öffentlichen Rechts) statüsüne sahiptir. Kamu hukuku kurumlarından "federasyon biçiminde teşkilatlanmış, üyelik esası üzerine yapılanmış, kamu hukukuna dayanan tüzel kişiler" anlaşılır. Bunların kurulmaları veya kapatılmaları devletin bir kanun çıkarması veya mevcut bir kanuna dayanarak gerçekleştirilebilir.²⁷ Almanya'daki kiliseler de tarihî ve anayasal olarak kamu hukuku kurumlarından sayılırlar ve bazı imtiyazları vardır ki bunlardan biri vergi toplamaktır. Ayrıca eyalet hükümetleri kiliseler ile eğitim, sağlık ve diğer yardım konularında birbirleriyle ortak çalışırlar.²⁸ Almanya'daki dinî cemaatler ile devlet arasındaki ilişki hukukî alanda en yüksek seviyede anayasada ifade edilmektedir. Buna göre 4. maddeyle din ve vicdan hürriyeti garanti altına alındığı gibi dinin serbestçe icrası da teminat altındadır.

Madde 137: "Devlet kilisesi yoktur. Dinî cemaatler oluşturma hakkı teminat altına alınır. Dinî cemaatlerin birleşmeleri, devlet sınırları içerisinde hiçbir sınırlamaya tâbi değildir. Her dinî cemaat kendi işlerini herkes için geçerli olan kanunları çerçevesinde bağımsız olarak düzenler ve yönetir. Görevlilerini devlet veya belediyelerin iştiraki olmaksızın tayin eder. Halen kamu hukuku kuruluşu (öffentlich-rechtliche Anstalt) niteliğinde olan dinî cemaatler, bu hüviyetini muhafaza ederler. Kuruluş ve üye sayılarına göre devamlılık gösteren diğer dinî cemaatlere de talepleri üzerine aynı haklar tanınır. Kamu hukuku kuruluşu niteliğindeki dinî cemaatler, bölgesel vergi listeleri üzerinden eyalet kanunlarındaki hükümler ölçüsünde vergi toplamak hakkına sahiptirler. Belirli bir dünya görüşünü ortaklaşa takip etmeyi kendilerine görev edinmiş derneklere de dinî cemaatler gibi muamele olunur."

Madde 138: "Devletin, kanuna, sözleşmelere veya özel belgelere istinaden dinî cemaatlere yaptığı yardımlar, bu konuyu eyalet yasama organlarının düzenlemesiyle sona erer. Devlet bu konuda temel hükümler koyar. Dinî cemaat ve derneklerin mülkiyet ve diğer hakları, onların ibadet, öğretim ve toplum yararına hizmet eden kuruluş ve vakıfları ve diğer servetleri teminat altına alınır."

Madde 141: "Orduda, hastahanelerde, cezaevlerinde ve diğer kamu hukuku kuruluşlarında ibadet ve mâneviyat takviyesine ihtiyaç mevcut olduğu sürece dinî cemaatlere gerekli dinî işlemlerin yapılması hususunda izin verilmelidir. Bu meyanda her türlü zorlamadan kaçınılmalıdır."

25 *Verfassung des Landes Baden-Württemberg, Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, Buhl-Baden 1981, s. 70 (İrfan Başkurt, *Federal Almanya'da Din Eğitimi*, İstanbul 1995, s. 27'de zikredilmiştir).

26 Klaus Gebauer'in müzakeresinden, Uluslararası Din Eğitimi Sempozyumu, s. 102.

27 Christian Rumpf, "Körperschaft des öffentlichen Rechts", *Religion - ein Deutsch-Türkisches Tabu?* (ed. Körber-Stiftung), Hamburg 1997, s. 109.

28 Nießen, *Muslims in Western Europe*, s. 26-27.

Alman anayasasında özel olarak herhangi bir din veya dinî cemaat zikredilmediği gibi devletin bir kilisesinin olmadığı 137. maddede özellikle vurgulanmaktadır. Burada esas olan insanların dinî veya dünyevî görüşler etrafında toplanarak bir cemaat oluşturabilmeleri imkânının tanınmasıdır. Kamu hukuku kuruluşu niteliğindeki cemaatlere daha fazla imkânlar tanınmıştır ki bunların başında belirli şartların yerine getirilmesinden sonra vergi toplamak gelmektedir. Almanya'daki yahudi ve hristiyan cemaatleri kamu hukuku kuruluşu niteliğinde olmalarına karşılık müslüman cemaatler böyle bir nitelik kazanamamışlardır. Yani Alman Devleti resmen müslüman bir azınlığın Almanya'da yaşadığını kabul etmemiştir; bunun bir dizi sebep ve sonucu olduğu muhakkaktır. Her şeyden önce Almanya'daki müslümanlar büyük bir parçalanmışlık sergilemekte ve Alman Devleti'nin karşısına tek bir cemaat olarak çıkamamaktadır. Bunun neticesinde Alman Devleti de muhatap bulamadığını gerekçe göstererek herhangi bir müslüman örgütüne anlaşma yapmamaktadır. Almanya çapında müslüman örgütlerin çeşitli defalar aynı çatı altında birleşme girişimleri olmuşsa da bunlardan başarılı bir sonuç çıkmamıştır. Bunun neticesinde başta din eğitimi konusu olmak üzere müslümanlar bir dizi sıkıntıya (cami yapımı, kurban kesimi, dinî bayramlarda çalışmak zorunda kalmak gibi) katlanmak durumunda kalmaktadırlar.

Aşağıda kısaca isimlerini verdiğimiz teşkilâtların tabanları hemen hemen ortak olmasına rağmen yönetici düzeyde araları oldukça kopuk hatta bazan husumete varacak kadar kötüdür. Bu yöneticiler meselelerin çözümünde bir-birlerine yardımcı olmak yerine biri diğerine köstek olabilmektedir. İslâmiyet'in Almanya'da resmen tanınması buradaki müslümanlar için hayatî bir önem taşımakta ise de çoğunluğu liderler seviyesinde olan geçimsizlik bazan tabana da yansımaktadır.

Almanya'daki Müslümanların Görüntüsü ve Örgütleri²⁹

Almanya'daki müslümanların görüntüsü dünya üzerindeki müslümanların görüntüsünün küçük bir aynası gibidir. Parçalanmış, eğitim durumu, gelir seviyesi düşük, sosyal ve hukukî açılardan toplumun diğer üyelerine nazaran daha kısıtlı haklara sahip, hâkim topluluk tarafından büyük ölçüde dışlanmış ve daha da önemlisi problemlerinin çözümü konusunda çaresizlik içindedirler. Bu tablo çok dramatik gibi görünse de Almanya'daki müslümanların genel durumu ne yazık ki ancak bu şekilde ifade edilebilir.

Buradaki müslümanları dine bağlılıkları açısından değerlendirecek olursak karşımıza çeşitli gruplar çıkar: 1. İbadetlerini düzenli olarak yapmaya çalışanlar ve dinî öğrendikleri kadarıyla günlük hayatlarına aksettirenler. 2. İbadetlerini düzenli olarak yerine getirmese de bunları yapanları takdir eden ve bir gün yapmayı düşünenler. Bu gruptakilerden birçoğu çocuklarını Kur'ân-ı Kerîm öğrenmek üzere camilere gönderirler, oruçlarını tutarlar. 3. İman esasla-

29 Müslümanlar tarafından Almanya'da kurulan 500'e yakın cami ve derneğin telefon ve adreslerini de ihtiva eden bir liste için bk. *Religion - ein Deutsch-Türkisches Tabu?* (ed. Körber-Stiftung), s. 173-197.

rını inkâr etmeyen, ancak ibadet konusunda bayram namazları dışında pek bir şey yapmayanlar. 4. Dini sadece ait oldukları topluluğun kültürünün bir parçası olarak görenler. Bunların sayısı oldukça az olup, genelde Almanya'ya işçi veya işçi ailesi olarak değil de iltica yoluyla gelenler arasından çıkmaktadırlar.

Almanya'daki müslümanların örgütlenme şekilleri de büyük ölçüde geldikleri ülkelerdeki dinî ve siyasî yaşantının bir uzantısı olarak gerçekleşmiştir. Türkler'in kurduğu ve bünyelerinde çeşitli dernekleri ve benzeri kuruluşları barındıran en büyük örgütler şunlardır:³⁰

1. Diyanet İşleri Türk İslâm Birliği (DİTİB): Çatısı altında barındırdığı 740 dernek, 110.000 üyesiyle Almanya'daki en büyük örgüttür. İlk olarak Köln'de 1985 yılında açılmış olup, Türkiye Diyanet Vakfı ve Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı ile ortak çalışır. Türkiye Cumhuriyeti Sosyal Ataşesi aynı zamanda DİTİB'in başkanıdır. 2. Avrupa Millî Görüş Teşkilâtı (AMGT). Çatısı altındaki 270 dernek ve yaklaşık 27.000 üyesiyle Almanya'daki ikinci büyük teşkilâttır. Genel başkan üyeler tarafından seçilerek iş başına getirilir. Bu iki büyük teşkilâtın yanı sıra Türkiye'de Süleymanlılar olarak bilinen grubun Avrupa'daki uzantısı olan Avrupa İslâm Kültür Merkezleri Birliği (AİKMB) ve yine Türkiye'deki ülkücü camianın Avrupa'daki temsilcisi konumunda olan Avrupa Türk İslâm Birliği (ATİB) gibi teşkilâtlar da mevcuttur.

Son yıllarda Avrupa'da dikkat çekici bir şekilde teşkilâtlanan diğer bir grup da Alevîler'dir. Bu grup genelde Türkler'in kurduğu diğer teşkilâtlardan ayrı bir şekilde Almanya, Avusturya ve Fransa'da çeşitli dernekler kurarak bunları Avrupa Alevî Dernekleri Federasyonu adı altında birleştirmişlerdir. Bu federasyon Almanya'da yaklaşık seksen iki dernek 10.000 üyeye sahiptir (Avrupa çapında yaklaşık 140 dernek ve 30.000 üye).

Daha çok Türkler'e yönelik olarak faaliyet gösteren bu teşkilâtların yanı sıra farklı etnik kökenli müslümanlara yönelik çalışmalarda bulunan teşkilâtlar da mevcuttur. Hamburg, Münih ve Aachen'de kurulmuş olan İslâm merkezlerinde (Islamisches Zentrum) daha ziyade Almanca ve Arapça konuşan müslümanlar faaliyet göstermektedirler. Hamburg İslâm Merkezi düzenli olarak gösterdiği etkinliklerinin yanı sıra iki ayda bir *al-Fecr-Die Morgen-dämmerung* adlı bir dergiyi Almanca olarak yayımlamaktadır. Münih İslâm Merkezi de yılda iki veya üç defa olmak üzere *Al-Islam* adlı bir dergiyi Almanca olarak çıkarmaktadır. Aachen İslâm Merkezi de daha çok öğrencilere yönelik olarak faaliyetlere ağırlık vererek sürekli Almanca ve Arapça seminerler ve toplantılar düzenlemektedir.

Yukarıda ismi geçenlerin dışında müslümanlara yönelik faaliyette bulunan sayıları oldukça kabarık çok çeşitli örgütler mevcuttur. Faaliyetlerine

30 Rakamlar için bk. Faruk Şen, "Federal Almanya'da Müslümanların Durumu ve Sorunları", *Türk Dünyasının Dini Mesajları*, Ankara 1998, s. 219.

bakıldığı zaman aslında bu kuruluşların sosyal hizmetler açısından çok büyük bir açığı kapattıklarını görürüz. Özellikle çocuklara ve hanımlara yönelik olan derneklerde hedef kitleye dönük çalışmalar yapılmaktadır. Çocuklar için boş zamanları değerlendirmek için çeşitli sportif faaliyetler, okul derslerine yardımcı kurslar, hanımlara yönelik okuma yazma, Almanca kursları, yemek, dikiş-nakış, diğer dinlerle diyalog vb. Kur'an ve din eğitiminin yanı sıra gösterilen aktivitelerden sadece birkaçıdır.

Müslümanlara yönelik olarak faaliyet gösteren federasyonların bazıları arasında Alman hükümeti karşısında müslümanların temsili meselesinde de bir rekabet yaşanmıştır. Bunu aşabilmek için Aralık 1994'te yüzlerce cami cemaatini örgütleyen ve Almanya'da Türk, Arap, Arnavut, Boşnak ve İranlılar'dan oluşan geniş bir müslüman kitlesini temsil eden on altı federasyonun katılımıyla Almanya'daki Müslümanlar Merkez Konseyi (Zentralrat der Muslime in Deutschland) adı altında bir konfederasyon kuruldu. Bu kuruluş kendini Alman Devleti, idare ve diğer toplumsal guruplar karşısında müslümanlar adına muhatap olarak kabul etmektedir. Amaçları arasında Almanya'da İslâm Cemaati'nin hakkını talep etmek de bulunmakla³¹ birlikte bugüne kadar bunda başarılı olamamıştır.

Almanya'da müslümanlara yönelik olarak faaliyet gösteren örgütlerin sayısının fazla olmasına rağmen buradaki müslümanların sadece % 10 kadarı bir teşkilâta üyedir.³² Ancak bu örgütlerin sadece bu kadar insana ulaşabildiği anlamına gelmemektedir. Zira bir ailede sadece baba bir teşkilâta üye ise genelde o ailenin fertlerinin hepsinin o teşkilâtla baba üzerinden bağlantısı olduğunu söyleyebiliriz. Diğer yandan teşkilatlara üye olmaksızın onların faaliyetlerine katılanların sayısı da az değildir.

Almanya'da Kilise ve İslâmiyet

Alman Devleti henüz İslâmiyet'i resmen tanımasa da Almanya'daki Katolik Kilisesi ve Protestan Kilisesi Almanya'da kalıcı bir müslüman toplumunun varlığından yola çıkarak bazı girişimlerde bulunmuştur.³³ Cemaatlerini İslâmiyet hakkında bilgilendirmek ve müslüman kuruluşlarla ilişki kurmak için bünyelerinde çeşitli birimler oluşturmuşlardır. Meselâ 1970'li yılların sonunda Alman Protestan Kilisesi, bünyesinde bir İslâm Masası oluşturdu. "Beyaz Pederler" (White Fathers) adlı Katolik bir misyoner kuruluş 1978 yılında İslâmiyet hakkında bilgi ve belge toplamak üzere bir Dokümantasyon ve Bilgi Merkezi (Dokumentationsstelle Christlich-Islamische Begegnung CIBEDO) kurdu. Bu merkezi daha sonra 1997 yılında Piskoposluk alt bir kuruluş olarak (CIBE-

31 *Religion - Ein Deutsch-Türkisches Tabu?* (ed. Körber-Stütgen), s. 174.

32 Abdullah, *Muslims in Germany*, s. 77.

33 Geniş bilgi için bk. Heinz Klautke, "Muslim and Christian Relations in West Germany", *Islamochristiana*, 14 (1988), s. 255-266.

DO e.V.) resmen kendi bünyesine aldı.³⁴ Bu yıllar içerisinde yine müslümanlar ve hristiyanlar arasında bir çalışma grubu oluşturuldu. Bu grup düzenli olarak müslüman ve hristiyan cemaatlerin temsilcilerini davet ederek toplantılar düzenlemeye başladı. Karşılıklı anlayış ve saygı çerçevesinde müslümanların önemli günlerinde kiliseler tebrik mesajları yayımlamaya başladılar.³⁵

Almanya'da Yaşayan Müslümanların Problemleri

Almanya'daki müslümanların yaşadıkları problemleri ele almadan önce bu meselelerin ortaya çıkışında önemli rol oynayan tarafları zikretmek faydalı olacaktır:

1. İş gücü ihraç eden Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri. Birinci ve ikinci beş yıllık kalkınma planına iş gücü ihracını da koyan Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri uzun yıllar yurt dışına gönderdiği insanlara sadece "ülkeye döviz temin eden işçiler" nazarıyla bakmış ve onları yabancı ülkelere gönderirken karşılaşılabilecekleri problemler konusunda hazırlamamıştır. Ülke ekonomisi düzeltilmek istendiği zamanlar sık sık yurt dışındaki işçilerden yardım talep edilmiş, tasarruflarını Türkiye'de değerlendirme çağrıları yapılmış ancak buna karşılık onların bulundukları ülkelerde karşılaştıkları meselelere uzun yıllar kayıtsız kalmıştır. Halledilmesi belli devlet politikalarının varlığını gerektiren meseleler geçen yıllar boyunca birikmiş ve sonunda bunun zararını bütün bir toplum çekmek durumunda kalmıştır. Diğer yandan Türkiye'deki gelişmeler yurt dışındaki insanları yakından ilgilendirmektedir. Oradaki insanlar oy kullanmasalar dahi Türkiye'deki siyasî gelişmeleri takip etmekte ve kendilerini siyasî bakımdan ona göre sınıflandırmaktadırlar. Diğer taraftan Türk hükümetlerinin Alman hükümetleri ile olan ilişkisi doğrudan oradaki Türkler'i de etkilemektedir. Bunun en yakın örneği Mesut Yılmaz'ın 1998 bahar aylarında Alman hükümetini eleştiren sözleri ile yaşanmış ve Alman vatandaşlığına geçmek isteyen Türkler'e ek bazı zorluklar çıkarılmaya başlanmıştır.

2. İş gücü talep eden Federal Almanya hükümetleri. Bunlar da gelen işçilere sırf bir "iş gücü" nazarıyla bakmışlar, onların çıkabilecek sosyal ve kültürel ihtiyaçları konusunda yeterli tedbir almamışlardır. Bu bakış tarzını en güzel Max Frisch'in şu sözü ifade etmektedir: "İş gücü istemiştik, insanlar geldi."³⁶ Gelen insanların ayrı bir kültüre ve dine sahip oldukları düşünülmüş, düşünülse de bu görmezlikten gelinmiştir. Bunun getirdiği sosyal yaralar

34 CIBEDO kuruluş amacı olan hristiyan-İslâm diyaloguna katkıda bulunmak üzere çeşitli alanlarda etkinlik göstermektedir. Kısaca bunlar şunlardır: 1. Genel olarak İslâm, özel olarak Almanya'daki İslâm hakkında ve ayrıca hristiyanlarla müslümanların beraber yaşaması üzerine bilgi toplamak, değerlendirmek ve kullanıma hazır tutmak, 2. Bilimsel ve ruhanî hizmet, bilirkşi raporları düzenlemek, 3. Hristiyanlık'la İslâm arasındaki ilişki çerçevesinde, İslâmbilim (Islamwissenschaftlich) ve ilâhiyat sorunları üzerine meslek kongreleri ve bilgilendirme toplantıları düzenlemek, 4. Hristiyan-İslâm temasları üzerine önemli bilgilerin bilimsel biçimde belgelenerek arşivlenmesi ve sadece dar uzmanlar çerçevesinde değil, ilgili halka da açılması. Son noktayla alakâli olarak CIBEDO'nun Frankfurt a.M.'daki merkezinde geniş bir kütüphane ve dokümantasyon merkezi mevcuttur. CIBEDO ile ilgili olarak bk. Gabriele Bucher-Diñç, "CIBEDO", *Religion - ein Deutsch-Türkisches Tabu?* (ed. Körber Stiftung), Hamburg 1997, s. 137; Nielsen, *Muslims in Western Europe*, s. 34.

35 Tebrik örneği için bk. Klautke, *Muslim and Christian Relations*, s. 264.

36 Şen - Öz - İyidirli, *Federal Almanya'da Türkler'in Kültürel Sorunları*, Köln 1996, s. 8.

ise hem Alman toplumu hem de oradaki Türk toplumu için çok derin olmuştur. Azınlık Türk toplumunun içinde bulunduğu topluma uyum sağlaması konusunda bazı politikalar uygulayan Alman hükümetleri çoğunlukla Türkler'den tâviz beklemiş, kendi toplumlarının yabancılarla anlayışlı davranmaları konusunda ciddi bir çaba göstermemiştir. Alman hükümetlerinin yabancılar konusundaki yanlış politikaları ülkedeki "yabancı düşmanlığını" körüklemiş, hatta bunlar üzerinden politika yapma yoluna bile gidilmiştir. Özellikle uzun yıllardan beri iktidarın büyük ortakları olan CDU-CSU bu konuda diğer partilerden daha tutucu davranmıştır. "Alman toplumuna ayak uyduran kalır, diğerleri gider" tarzında bir yaklaşım sergileyen politikacılar problemleri çözmek yerine problemleri gördüklerini ülkeden çıkarma politikası uygulamışlardır. Ülkede 3 milyon civarında bir müslüman topluluk yaşarken bunları bir cemaat olarak kabul etmemesi Alman hükümetinin meseleye bakış açısını da ortaya koymaktadır. Çok yakın zamanlara kadar, hatta hâlâ müslüman çalışanların bayram namazı kılabilimleri bile hadise olmaktadır.

3. Buradaki üçüncü taraf da buraya gelen insanlardır. Özellikle ilk kuşak sırf para kazanmak için buraya geldikleri için bu amaçları doğrultusunda her şeyi yaparken kendi aileleri ve çocuklarının ihtiyaçlarını göz ardı etmişlerdir. Çocukları için çeşitli kültürel ve sportif faaliyetler gösteren derneklerin önemi çok geç farkedilmiş, bir nesil, hatta iki nesil neredeyse kaybedilme sınırına gelmiştir. Burada sadece aileleri suçlamak muhakkak ki yanlıştır, ancak belirli basireti gösteremeyen ebeveynlerin sorumluluğunun da vurgulanması gerekmektedir.

Almanya'da yaşayan müslümanların problemleri çok çeşitli alanlara yayılmaktadır. Bunlardan bazıları bir göçmen olarak yaşamaktan, bir kısmı müslüman bir azınlık olarak başka bir kültür ortamında hayat sürmekten, bir kısmı da genel olarak bulundukları ülkenin sosyo-ekonomik şartlarından kaynaklanmaktadır. Bu problemlerin kaynakları aslında çoğaltılabilirse de biz bunların bazılarını temas edeceğiz.

Alman Hükümetlerinin Takip Ettiği Yabancılar Politikası ve Buna Bağlı Olarak Ortaya Çıkan Problemler

Federal Almanya'da yaşayan genel olarak yabancıların, özel olarak da müslümanların karşılaştığı meselelerin ana kaynağını bu ülkede takip edilen yabancılar politikası oluşturmaktadır. Fiilen bir göçmen ülkesi haline gelen Almanya'nın bu durumunu politikacılar hiçbir zaman kabullenmek istemekte ve bu yönde bir çizgi takip etmektedirler. Yaklaşık kırk yıldır bu ülkede yaşayan, gençliğini ve hayatının en verimli dönemini bu ülkede geçirmiş olan, yaşlılığını da oradaki çocuklarının yakınında geçirmek isteyen insanlar bile hâlâ "misafir" olarak vasıflandırılmaktadır. Bugün Avrupa'da göçmenlerin kalıcı varlığını resmen kabul etmeyen tek ülke Almanya'dır.

Almanya başta olmak üzere, Avrupa'daki hükümetler yabancıların bir yandan kültürel açıdan farklı bir kimlik taşımalarını, diğer yandan da iktisadî açıdan gelir seviyelerinin düşük olmalarını toplumsal istikrarı bozabilecek bir gelişme olarak değerlendirmekte ve bu yönde politikalar geliştirmektedirler. Bundan dolayı bu politikaların amacı azınlıkların konumunu iyileştirmeye yönelik olmaktan ziyade toplumsal istikrarı sağlamaya yönelik olup buradaki yabancıları daha çok denetim altına alma çabası içindedir. Yani genelde azınlıklar, özelde de müslümanlar toplumsal istikrarı tehlikeye düşüren bir unsur olarak görülmektedir.

Almanya Anayasayı Koruma Teşkilâtı her yıl yayımladığı güvenlik raporuna yıllardan beridir Almanya'daki müsümanların kurduğu örgütleri de almış bulunmaktadır. 1997 yılıyla ilgili güvenlik raporunda Almanya'daki örgütlere üye müsümanların bir dokümanı verilmiş ve Almanya İçişleri Bakanı Manfred Kanther de yaptığı basın toplantısında İslâmî örgütleri ve bunların etrafında toplanan insanları XXI. yüzyılın en büyük tehlikesi olarak ilân etmiştir.³⁷ Resmî makamların ve raporların bu tür açıklamalarda bulunması oradaki müsümanları tedirgin ettiği gibi, onların Alman toplumuyla olan ilişkilerini de zedelemektedir.

Alman makamlarının çeşitli açıklamalarında ortaya koydukları yabancı karşıtı tavır, en bariz şekliyle uzun yıllar tartışıldıktan sonra hazırlanan ve 1 Ocak 1991 tarihinden itibaren yürürlüğe giren yabancılar kanununda görülmektedir. Kanunun çıkmasında büyük gayretleri olan Alman İçişleri Eski Bakanı Zimmermann'ın ifadesiyle kanun "Alman toplumunun menfaatleri dikkate alınarak" hazırlanmıştır. Kanunu şekillendiren yabancılar politikasının üç ayağı vardır ki aşağıda göreceğimiz gibi bunların uygulanışı buradaki yabancıların problemlerine çözüm bulmaktan ziyade var olan problemleri çoğaltmaktadır: 1. Yabancı işçiler ve ailelerinin entegrasyonu, 2. Yabancıların sınırlı tutulması, 3. Geriye dönüşün teşvik edilmesi.

Entegrasyon (Uyum) Meselesi

Alman yabancılar politikasının tutarlı ve açık seçik bir entegrasyon anlayışı olmamakla birlikte hükümetteki partilerin mensuplarının verdiği demeçlerden ve bazı yayımlardan ne kastettikleri anlaşılabilir. Berlin İçişleri Bakanı Jörg Schönbohm Mayıs 1998'in sonlarında yaptığı bir konuşmada yabancıların kendi kültürel kimliklerini muhafaza edebileceklerini belirtmekle birlikte Almanlar'ın alışkanlıklarına uyum sağlayamayanların da geri dönmeleri gerektiğini söylemiştir.³⁸ Yabancılar kanununu tanıtıcı broşürlerden birinde bir taraftan Almanya'nın göçmen ülkesi olmadığı ve buradaki yabancıların geri dönüşlerinin özendirilmesi gerektiği vurgulanmakta, diğer yandan entegrasyon için tek şansın Alman değer ve normlarına uymak ve aşırı

37 Cumhuriyet, İstanbul 7 Mayıs 1998.

38 Tageszeitung, Berlin 03.06.1998, s. 1.

millî ve dinî hareketlerden kaçınmak olduğu belirtilmektedir.³⁹ Entegrasyondan ziyade asimilasyonu, yani hâkim olan grubun kimliğinin üstlenilmesini çağrıştıran bu yaklaşım muhakkak ki müslümanların benimseyebileceği bir durum değildir. Yabancıların, daha doğrusu müslümanların kendi yaşam tarzlarını bir kenara bırakarak Alman yaşam tarzını benimsemeleri şeklindeki bir entegrasyon "müslüman kimliğini" tehdit eder hale gelebilmektedir. Özellikle İslâmiyet kendi anladıkları tarzda bir entegrasyonu engelleyici rol oynadığı için politikacılar, okullarda din derslerinin verilmesine karşı çıkmaktadırlar. Halbuki özellikle toplumsal barışın sağlanmasında kimlik problemi çekmeyen insanların ne kadar önemli olduğu bir gerçektir. Bu durum Almanya'ya ilk giden ve kimlik problemi olmayan nesil ile ikinci ve üçüncü kuşağın toplumdaki konumlarından anlaşılabilir. Kültürel olarak kendini rahatça "müslüman Türk" olarak tanımlayan birinci ve kısmen ikinci nesil her ne kadar "içine geldiği" toplumun alışkanlıklarına uzak olsa da o toplumun huzurunu bozacak bir davranışta bulunmamıştır. Ancak kültürel olarak kendisini doğru dürüst tanımlayamayan, kimlik krizi yaşayan üçüncü nesil içine doğduğu toplumun huzurunu bozacak davranışlar sergileyebilmektedir. Meseleye bu açıdan yaklaşıldığı zaman Alman politikacıların entegrasyon politikasını ne kadar yanlış uyguladıkları ortaya çıkar.

Yabancıların Sınırlandırılması

Yabancılar politikasının diğer bir ayağı olan "yabancıların sınırlandırılması" da sadece Almanya'ya yeni gelecek olanları ilgilendirmeyip özellikle yıllardır burada yaşayan insanları etkilemektedir. Almanya 1980 yılından itibaren Türkiye'den gelenlere vize uygulamasını başlatarak girişleri kendi denetimi altına almış ve aynı zamanda mevcut işçilerin de sayısını azaltmak için ülkesine dönmek isteyenlere belli bir süre "geri dönüşü teşvik primi" ödemeyi kararlaştırmıştır. İltica talebiyle Almanya'ya gelenlerin sayısı çoğalınca meclis 1991 yılında anayasanın iltica hakkıyla ilgili 16. maddesini değiştirerek ayrıntıları kanunun belirleyeceğine dair bir ek getirmiştir.⁴⁰

Diğer yandan politikacılar da verdikleri beyanatlarla sürekli olarak Almanya'daki yabancıları tedirgin etmektedir. Başta Alman Şansölyesi Helmut Kohl olmak üzere ilgililer her fırsatta buradaki yabancıların "misafir" olduklarını vurgulamakta ve ona göre davranışlar sergilemelerini beklemektedirler. Buna göre misafirlerin her zaman ev sahibinin koyduğu kurallara uyması ve ev sahibi gibi davranmaması gerekmektedir. Alman yabancılar kanununa göre basit suçlar bile sınır dışı edilmek için yetebilmektedir. 1997 yılı Haziran ayında Federal Meclis bir kanun çıkararak yabancıların bundan böyle kamu güvenliğini tehlikeye düşüren basit hareketlere, meselâ izinsiz bir gösteri hareketine katılmaları halinde, kendilerine isnat edilen hareketten dolayı hüküm

39 Cemal Tosun, *Din ve Kimlik*, Ankara 1993, s. 8-9; "Federal Almanya Cumhuriyeti Yabancılar Politikasının Görüş Noktaları", *Sonderteil aus Ausländerkurrier*, 1/89, s. 23.

40 Ayrıntılar için bk. Ali Kılıçarslan, "F. Almanya'da Yabancılar Politikası ve Yabancı Düşmanlığı", *Batı Avrupa Türkleri. F. Almanya'da 30. Yıl*, Frankfurt 1992, s. 25-27.

giymeden de sınır dışı edilebilmelerini kararlaştırmıştır. Aynı hüküm, kasten suç işleyen ve bu sebepten en az üç yıl hapis cezasına çarptırılan kimseler için de geçerlidir.⁴¹ Yani Alman hükümeti insanların problemlerine çözüm getirmek yerine, problemlili olarak gördüklerini sınır dışı etme yolunu tercih etmektedir.

Almanya'da şu anda yürürlükte olan kanunlar yabancılar için ancak kısıtlı bir hukukî güvence sağlamaktadır. Burada belirli bir süre çalışan yabancılara "oturma hakkı" ve "süresiz oturma izni" alma imkânının tanınması göçmen Türkler'i büyük ölçüde rahatlattıysa da onların tedirginliğini gidermekte yeterli olamamıştır. 1983-1991 yılları arasında yabancılar politikasının sertleştirilmesine ilişkin girişimler, yabancıların güvensizliğini iyice arttırmıştır. 1997 yılında uygulamaya konan küçük çocukların da vize almasını şart koşan ve kamuoyunda "bebek vizesi" olarak meşhur olan yönetmelik bu rahatsızlıkları arttırmıştır. Bunun için özellikle son yıllarda çok sayıda Türk, Alman vatandaşlığına geçmek için başvuruda bulunmaktadır.

Yabancıların bir taraftan hareket alanları sınırlandırılırken diğer yandan sayıları da sınırlandırılmak istenmektedir. Meselâ Almanya, Almanlar arasında düşük olan doğum oranını yükseltmek için teşvik edici bir dizi tedbir alırken, müslüman Türk ailelerine bunun aksini uygulamaktadır. Türk kadınlarının doğum kontrolüne özenmesi için çaba harcanmaktadır. Özellikle "Pro Familya" olarak adlandırılan kuruluş Türk kadınlarına yönelik olarak çalışmaktadır.

Alman hükümeti yabancıları sınırlayıcı kanunlar getirirken yabancıların iş gücüne muhtaç olduğunu bildiği için bir taraftan da onlardan vazgeçememektedir. Alman hükümeti yabancıların entegrasyonunu tamamlayıcı bir unsur olarak gördüğü için yabancıların Alman vatandaşlığına geçişini kolaylaştırmak amacıyla Alman vatandaşlığına kabul kanununu (Einbürgerungsgesetz) değiştirdi ve 1991 yılından itibaren yeni kanun yürürlüğe girdi. Yapılan değişikliklerle suç işlememiş gençlerin kendi vatandaşlıklarından çıkmak ve herhangi bir sosyal yardım almaksızın geçimlerini sağlayabilmeleri şartıyla Alman vatandaşlığına girişleri kolaylaştırılırken, bu gençlerin ebeveynleri için zaman sınırlandırılmış ve en geç 1995 yılının sonuna kadar başvurabilecekleri kaydı getirilmiştir.⁴² Göçmenler ve onların asimilasyonu konusunda tecrübeli bir ülke olan Almanya bu şekilde bu ülkede kalan yabancıları, özellikle de Türkler'i zamanla "Almanlaştıracığını" ummaktadır. Ancak bu şekilde bir çözüm, meseleyi çözümsüzlüğe doğru itecek ve Almanya'yı siyah-beyaz ayırımının yapıldığı Amerika'ya benzetecektir. Zira Alman toplumu yabancılar karşı yaklaşımında hiçbir zaman onların pasaportlarına bakmamaktadır, dış görünüş olarak onlara benzememek onların tahkir edici bakışlarına mâruz kalmak için yetmektedir.

41 Stefan Beltz, *Almanya'da Yabancılar*, Bonn 1997, s.16.

42 Geniş bilgi için bk. Harun Gümrükcü, "Alman Vatandaşlığı ve Çözüm yolları", *Batı Avrupa Türkleri* (ed. Veyis Güngör), Amsterdam 1992, s. 42-45.

Yabancı Düşmanlığı

Almanya'daki müslümanların karşılaştıkları en büyük meselelerden biri de her geçen gün artan yabancı düşmanlığıdır. Özellikle 1980'li yıllarda kendisinden söz ettirmeye başlayan yabancı düşmanlığı Doğu ve Batı Almanya'nın 1990'da birleşmesinden sonra artmış ve Kasım 1992'de Mölln ve Mayıs 1993'te Solingen'de küçük çocuklar da dahil sekiz Türk kadın ve çocuğun neo-Nazi gençler tarafından yakılarak öldürülmeleriyle de doruk noktasına ulaşmıştır.

1960 ve 1970'li yıllarda yapılan empirik çalışmaların sonuçlarına göre yabancılara karşı ön yargıların en yaygın olduğu kesim Hitler dönemini yaşamış olan yaşlılar olmasına rağmen iki Almanya'nın birleşiminden sonra yapılan çalışmaların sonucuna göre yirmi beş yaşın altındaki Almanlar arasında yabancılara karşı bir tavır olduğu gözlemlenmiştir. Hatta bunlardan birçoğu yabancılara karşı bir saldırıya da hazır olduklarını ifade etmişlerdir. Batıdakilerin % 40'ı, doğudakilerin de % 51'i "ülkemizde bu kadar çok yabancının olmasından memnun değiliz" tesbitine katılmış, % 30 ve % 40 gibi yüksek oranda kişi de bütün yabancılardan Almanya'yı terketmesini istediklerini ifade etmişlerdir.⁴³ Eylül 1997'de yapılan bir araştırmaya göre ise Doğu Almanya'da mesleki eğitim gören gençlerin % 20'si, batıdakilerin de %10'u ırkçı aşırı sağcı partilere oy vereceklerini bildirmişlerdir.⁴⁴

Günümüz Almanya'sındaki yabancı düşmanlığı ile Almanya'da Hitler zamanından beri var olagelen ırkçı hareketler farklı iki fenomen gibi görünse de aslında bu ikincisi birincisini sürekli beslemektedir. Her ne kadar Hitler'in II. Dünya Savaşı'nı kaybetmesinden sonra Almanya müttefik güçler tarafından 1990'a kadar işgal altında tutulduysa da onun ırkçı fikirlerinin kökü Almanya'dan hiçbir zaman kazınmamıştır. Aksine Almanlar savaş sonrası ülkelerinde hâkim olan işgal kuvvetlerinin varlığının ve bunun kendileri için ne anlama geldiğinin her zaman bilincinde olmuş ve ona göre davranmıştır. Yani ırkçılık Almanya'da II. Dünya Savaşı'ndan sonra öldürülmemiş, sadece uyuşturulmuş, tehlikesiz hale getirilmişti. Uygun şartlar oluşunca tekrar kendine gelmeye başlamış ve bunun neticesinde yabancı düşmanı fikirler ve faaliyetler beslenecek bir zemin bulabilmiştir. Irkçılığın ve onun üzerinde yeşeren yabancı düşmanlığının 1980'li yıllardan sonra bir artış kazanması ve 1990'lı yıllarda da doruk noktasına ulaşmasının görünen bazı sebepleri şunlardır: 1. Almanya çok sayıda mülteciye ve doğu blokundan gelen yüz binlerce Alman asıllıya iş ve ev bulma çabası ve yabancılardan bu çabayı güçleştirici faktör olarak görülmesi. 2. Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesinden kaynaklanan nedenler. Birleşmeden sonra Doğu Almanya'daki sistem altüst olmuş ve bu-

43 David Horrocks/x - Eva Kolinsky, "Migrants or Citizens? Turks in Germany between Exclusion and Acceptance", *Turkish Culture in German Society Today* (ed. David Horrocks-Eva Kolinsky), Providence/Oxford 1996, s. XVI; W. Metzger, *Jugend und Politik in Deutschland. Gesellschaftliche Einstellungen, Zukunftsorientierungen und Rechts-Potential Jugendlicher in Ost und West*, Opladen 1992, s. 121-141.

44 *Tageszeitung*, Berlin, 03.06.1998, s. 21.

radaki insanların büyük bir kısmı o güne kadar sahip oldukları işlerini kaybetmişlerdir. Bunlar kendilerini birden bire işsiz bulmuş ve batıdaki yabancıları kendilerine rakip görmüşlerdir. Diğer yandan Batı Almanlar da kendilerinin işsiz kalan doğuluları "beslediklerini" düşünerek, yabancılar yerine onların istihdam edilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. 3. Politik nedenler. Halktaki yabancılara karşı tavır alış bazı politikacılar tarafından da tahrik edilmiştir. Batıda güçlenmeye çalışan Republikaner ile daha ziyade doğuda taban bulan Deutsche Volkunion politikalarını yabancı düşmanlığı üzerine geliştirmişlerdir. Bunlar seçim propagandası olarak en çok Almanya'daki yabancıların azaltılması ve iltica yasasının değiştirilmesi konusunu gündeme getirmişlerdir. Onlara göre ülkedeki bütün problemlerin -işsizlik, mesken, sosyal hizmetler vb.- kaynağını mülteciler veya yabancı işçiler oluşturmaktadır.⁴⁵ Neo-Nazi grupların bu propagandası Alman hükümetlerinin yabancılar politikasını da etkilemiştir. Nihayet Alman anayasasında açıkça ifade edilen sığınma hakkı 1 Temmuz 1993 tarihinden itibaren sınırlandırılmış⁴⁶ ve çocukların da vize almaları gerektiğinden kanun 1997 yılından itibaren yürürlüğe konmuştur.

Almanya'da neo-Nazi grupların güçlenmeye başlamalarının burada bulunan müslümanları nasıl etkilediği sorusunu gündeme getirmiştir. Bu soruya şöyle cevap verilebilir: 1. Müslümanların can güvenlikleri tehlikededir. İnsanların gece yataklarında yakılmaları bunu göstermektedir. 2. Müslümanların mal güvenlikleri tehlike altındadır. İş yeri sahibi yabancılar sabahleyin iş yerine geldiklerinde bir enkaz ile karşılaşp karşılaşmayacaklarından emin değildirler. Bu da onları müstakil bir iş kurup kurmamak konusunda tedirgin etmektedir.⁴⁷ 3. Buradaki müslümanların hukukî durumları tehlikeye girmektedir. Alman hükümetleri sürekli yükselme eğiliminde olan neo-Nazi grupların bu yükselişini engellemek için halkı işsizliğin gerçek nedenleri konusunda bilgilendirmek yerine onlar da buradaki yabancıları kendilerine hedef olarak seçmektedirler. Meselâ son olarak Helmut Kohl'ün yaptığı açıklamalar bunu göstermektedir. Şöyle ki nisan ayı içerisinde yeni eyaletlerden Sachsen-Anhalt'ta neo-Nazi bir parti olan Deutsche Volkunion'un "Almanlara iş" sloganına karşılık Kohl de bir konuşmasında "Biz ülkemizdeki yabancılara karşı dostça davranıyoruz. Fakat onların da kendilerinin bizim ülkemizde misafir olduklarını bilmeleri lâzım. Misafir olmak istemiyorlarsa, gidebilirler."⁴⁸ Bu mesaj çok açıktır. Bu konuşmadan sonra Nisan 1998'de yapılan eyalet seçimlerinde Deutsche Volkunion oyların yaklaşık % 13'ünü alarak büyük bir gelişme göstermiştir. 4. Neo-Nazi grupların yabancılara, özellikle de müslümanlara

45 M. Nail Alkan, "Federal Almanya'da Yabancı Düşmanlığın Başlıca Öğeleri," *Yeni Türkiye*, c. 16 (1997), Türk Dünyası Özel Sayısı II, s. 2111-2118; Ali Kılıçarslan, "F. Almanya'da Yabancılar Politikası ve Yabancı Düşmanlığı", *Avrupa Türk-Islâm Birliği, Batı Avrupa Türkleri: F. Almanya'da 30. Yıl*, Frankfurt 1992, s. 15-36.

46 Konu ile ilgili olarak bk. Stefan Beitz, *Almanya'da Yabancılar*, s. 10-11.

47 Almanya'daki yabancıların mal ve can güvenliğinin ne kadar tehdit altında olduğunu karşılaştırmak için 1996 yılındaki Bundeskriminalamt'ın kayıtlarına geçen ırkçı ve yabancı düşmanlığı motifli suçların sayısına bakmak yeterli olacaktır. Buna göre: 1634 tane suç oluşmuş ve bunlardan 238'i de kişilere yönelik saldırı şeklinde gerçekleşmiştir. Bu olaylarda 304 kişi de yaralanmıştır. (bk. *Yeni Şatah*, İstanbul 15 Nisan 1998).

48 *The Guardian*, London 27 Nisan 1998, s. 7.

karşı tavırları Türk ve müslüman gençler arasında reaksiyoner bir hareketi (çeteler) başlatmış dolayısıyla bu gençler de çok kolay suç işleyebilecek hale gelmişlerdir.

Gençlik Çeteleri, Yabancılar Politikası ve Yabancı Düşmanlığı⁴⁹

Politikacıların yıllardan beri fiili bir duruma karşı koyarak, yabancıları hâlâ "geçici, misafir" kabul etmeleri muhakkak ki toplumda yabancılar karşı olumsuz bir tavır oluşmasında ve bu tavrın daha ileri boyutlar kazanarak neo-Nazi ve dazlak grupların vahşice cinayet işleyebilmek için cesaret bulmalarında etkili olmuştur. Aşırı sağcı partilerin Bremen, Bavyera, Berlin ve Frankfurt'ta 1980'li yılların sonlarında yapılan seçimlerde beklenenin üstünde başarı elde etmeleri ile birlikte aynı tarihlerde o güne kadar ne toplumun ne de politikacıların, meselelerine ciddi şekilde el atmadığı göçmen çocukları kendilerinden bahsettirmeye başladılar. Türkler'in yoğun bulunduğu şehirlerde genellikle İngilizce isimler altında⁵⁰ gençlik çeteleri ortaya çıkmaya başladı. Bu çetelere katılan gençlerin ortak özellikleri arasında, a) Almanya'da doğup büyümüş olmaları, b) daha az haklara sahip -resmen olmasa da- fiilen Alman vatandaşı olmaları, c) görüntü olarak Almanlar'dan farklı olmaları, d) kültürel olarak farklı değer sistemleri arasında gidip gelmeleri, e) gelir seviyesi bakımından orta ve alt tabakalardan olmaları, f) okulda başarılı olamamaları gibi hususlar bulunmaktadır.

Çeşitli isimler altında çeteleşen gençler başlangıçta neo-Naziler'e karşı savunma amaçlı olarak bir araya gelseler de sonradan çok kolay suç işleyebilmektedirler. Çeteye giren gençler grup psikolojisiyle hareket etmektedirler. Yalnız oldukları sırada yapmayacakları davranışları grup içerisinde kolayca gerçekleştirebilmektedirler. Neticede okulda çocukların başarısızlıkları başlamakta, aileleriyle araları bozulmakta, uyuşturucu maddeler kullanılmakta ve bunu temin edebilmek için gerektiğinde hırsızlık yapılmakta ve nihayet toplumdan dışlanan, horlanan bir insan tipi ortaya çıkmaktadır. Neo-Nazi gençlerin yaptıkları davranışlar, birçok politikacı tarafından yumuşatılarak bir "yaramazlık" gibi görülür, toplumun çoğunluğu tarafından da sessizce takdir edilirken gençlik çeteleri "müzminleşmiş bir sosyal yaranın cerahati" olarak değerlendirilmekte ve yara iyileştirilmek yerine cerahat patladıktan sonra bu gençlerden kurtulmaya çalışılmaktadır. Oysa problem ancak karşılıklı olarak birbirini anlayacak gençlerin yetiştirilmesi ile çözülebilir.

Müslümanların Eğitim Meseleleri

Eğitim belirli şartlar altında yaşamak zorunda kalan insanların, bu şartlar ve bu şartların ortaya çıkardığı meselelere belirli bir süre içinde hazırlan-

49 Gençlik çeteleri ile alakalı olarak bk. Eberhard Seidel-Pielen, "Politik auf der Straße. Türkische Jugendliche zwischen Ohnmacht und Militanz", *Deutsche Türken. Das Ende der Geduld* (ed. Claus Leggewie - Zafer Şenocak), Hamburg 1993, s. 37-48.

50 Mesela, 36 Boys, 26 Getto Sisters, Streetfighters, Fighters, Young Fighters, Blackpanthers, Two Nation Force, Cobras, Bulldogs, Türkiye Boys gibi. (bk. Kadir Canatan, *Avrupa'da Müslüman Azınlıklar*, İstanbul 1995, s. 83-84; Seidel-Pielen, *Politik auf der Straße*, s. 43.)

hazırlanmasıdır. İçine girilen bir süreç olarak eğitim, içinde yaşadığı şartların ortaya çıkardığı meseleleri çözebilecek insanları hazırlayabiliyorsa amacına ulaşmış demektir. Tebliğin başından itibaren Almanya'daki müslümanların hayat şartları hakkında epeyce mülumat aktarıldı. Çoğunluğu başlangıçta sadece "göçmen bir fert" olarak bu ülkede (buna Avrupa da diyebiliriz) bulunan müslümanlar zamanla burada yerleşik bir hayata geçerek artık "bir aile ferdi" olarak yaşamaya başlamış ve bununla birlikte de aile hayatının gerektirdiği her türlü meseleyle karşı karşıya gelmiştir. Bu anlamda müslümanların karşılaştığı meselelerin başında çocuklarının eğitimi meselesi olmuştur.

Şu anda yaşlanmış olan birinci neslin eğitim meselesi kalmamakla beraber, bunlar ikinci ve üçüncü neslin hayat şartlarını hazırladıkları için önem kazanmaktadır. İkinci neslin eğitim meselesi de onların "veli" olmaları hasebiyledir. Günümüzde eğitim meselesi ile doğrudan karşılaşan grup üçüncü nesildir.

Yukarıda birinci neslin kültür seviyesinin düşük, asıl amaçlarının gelecek için "para biriktirmek" olduğunu, ancak bununla birlikte ihtiyaç hissettikleri bazı müesseseleri de oluşturduklarını zikretmiştik. Bunların çocukları olan ikinci nesil ise genelde ilkokulu Türkiye'de okumuş, eğitimin geri kalanını da Almanya'da tamamlamıştır. Bunların çoğu bir meslek okuluna gitmiş, az bir kısmı da üniversiteye girebilmiştir. Bu nesli birinci nesilden ayıran en büyük özellik teşebbüs kabiliyetleridir. Bu nesil içinden iş adamları, meslek sahibi işçiler, duruma göre üniversite mezunu orta sınıf mensupları çıkmıştır. Bu neslin dünyası, birinci nesil gibi kapalı bir dünya olmamakla birlikte, Alman çevreyle ilişkileri özellikle müessese seviyesinde (işçi-işveren, iş yeri sahibi - müşteri, dernek temsilcisi - Alman makamları vb.) yürüdüğü için Alman çevreyle içtimai ve müessesevî alanda sınırlı bir içli dışlı olma durumu söz konusu olabilmektedir.

Üçüncü nesil Almanya'da doğmuş, okul hayatına burada başlayan ve burada tamamlayan veya yarıda bırakan, mevcut haliyle oldukça problemlili ve anlaşılamayan dramatik bir nesildir. Okul çağına kadar evde veya gönderildiği yuvada ilk iki nesil ve Alman toplumu tarafından oluşturulan dünyanın farklılıklarından kaynaklanan çelişkiyi yaşayarak dünyayı kendince anlamlandırmaya çalışır. Bir taraftan ailede öğrendikleri, diğer taraftan sokakta ve televizyonda görerek varlığını farkettileri ayrı bir dünya arasında kendilerine yol bulmaya çalışırlar. Ortaya çıkan ne birinci ve ikinci neslin dünyasıdır, ne de Alman toplumunun dünyası, bu dünya "üçüncü neslin dünyası"dır. Bu öyle bir dünyadır ki, Alman çevrenin etkisiyle birinci ve ikinci neslin dünyası da benimsenmemiş, bu nesillerin tesiri ve Alman çevrenin onlara karşı olan menfi tavrından dolayı da Almanlar'ın dünyası benimsenmemiştir. Bu neslin eğitimi, bu çelişkilerin gün yüzüne çıktığı oldukça karmaşık bir süreç içinde sürerken meselelerini de ortaya koyar.

Almanya'daki müslümanların eğitim meseleleri dil, din ve cami eğitimi olmak üzere üç grupta ele alınabilir:

Dil Eğitimi

Üçüncü neslin eğitim alanında yaşadığı meselelerin temelinde dil yetersizliği gelmektedir. Bu nesil, birinci ve ikinci neslin kendisine ulaştırabildiğinden alabildiği kadar Türkçe, bu Türkçe bilgisinin elverdiği kadar da Almanca öğrenme şansına sahiptir. Bunun anlamı Türkçe'nin edebî ve ilmi kullanımını bilmeyen aileden alınan günlük dil ve Alman okulundan alınan, duygu yönü olmayan "yüksek Almanca"dır. Üçüncü neslin dili genelde % 30 Almanca, % 30 Türkçe ve geri kalan da her iki dilin küfür kelimelerinin oluşturduğu "yeni" bir dildir.⁵¹

Evde düzgün bir dil öğrenememiş olan çocuk okula başladığında öğretmenini anlayamamakta ve bunun sonucunda da davranış bozukluklarına girmektedir. Alman öğretmenler de onun problemini tam teşhis edememekte ve çocukta zihinsel bir özür olup olmadığı yönünde araştırmaya girişmektedir. Kendisini testeden öğretmeni anlayamayan çocuk sorulara mantıkî cevaplar veremeyince sonuçta özürlüler okulu olan "Sonderschule"ye gönderilmektedir. Çocuğun ailesi de durumun pek farkında olmadığı için çocuğunun zihinsel özürlülerin gittiği okula gitmesini kabul etmekten başka çare bulamamaktadır.

Dil meselesinin halledilemeyeşi çocuğun bütün bir okul hayatına yansımaktadır. Alman eğitim sisteminde eyaletine göre dört veya altı yıl süren temel eğitimden sonra üç çeşit okul tipi vardır: 1. Gymnasium. Öğrencileri üniversiteye yönelik olarak yetiştirir, 2. Realschule. Öğrencileri bir meslek edinmeye yönelik hazırlamakla birlikte üniversite kapısı da açıktır, 3. Hauptschule. Temel eğitimden itibaren başarısız olan çocuklara bir diploma ve meslek kazandırma amacı güder. Almanya'daki Türk çocuklarının büyük çoğunluğu Hauptschule'ye gitmekte olup, pek çoğu buradan da bir diploma alamadan okul hayatına son vermektedirler. Bir şekilde üniversiteye gitme şansını kazanmış olan gençlerden büyük çoğunluğu da genelde teknik bölümleri tercih etmektedirler.

Üçüncü neslin dil ve bununla alakalı problemlerinin bir çözüme kavuşturulabilmesi için Türk devleti, Alman devleti ve burada yaşayan konunun öneminin farkında olan kişi ve kuruluşların büyük çabası ve ortak çalışmaları gerekmektedir. Eğer ciddi tedbirler alınmazsa bundan birkaç nesil sonra şu andaki durum bile muhafaza edilemeyecek ve Almanya'da Türkçe konuşamayan, ana dilini öğrenemediği için sosyal kimlik gelişimini tamamlayamamış bir Türk toplumu ortaya çıkacaktır. Bu durumu şüphesiz ne Alman toplumu, ne de Türk toplumu arzu etmektedir.

Din Eğitimi⁵²

Almanya'da din dersinin diğer derslere nazaran özel bir yeri vardır; Alman anayasası'nda zikredilen tek derstir. Anayasanın 7. maddesi Almanya'daki okullarda din derslerinin durumunu şu şekilde belirlemektedir:

51 Almanca ve Türkçe karışık kelimeler ve cümleler ile ilgili örnekler ve bunların kısa bir tahlili ile ilgili olarak bk. Dursun Tan-Hans-Peter Walldhoff, "Turkish Everyday Culture in Germany and its Prospects", *Turkish Culture in German Society Today* (ed. David Horrocks-Eva Kolinsky), Providence/Oxford 1996, s. 142 vd.

52 Konu ile alakalı olarak geniş bilgi için bk. Nevzat Yaşar Aşikoğlu, *Almanya'da Temel Eğitimdeki Türk Çocuklarının Din Eğitimi*, Ankara 1993.

Madde 7 (1-3) Veliler çocuklarının din derslerine katılımlarını belirleme hakkına sahiptirler. Din dersi, kamu okullarında zorunlu bir derstir. Devletin denetim hakkı saklı kalmak kaydı ile din dersi, dinî cemaatlerin prensipleriyle mutabık bir biçimde verilir. Hiçbir öğretmen kendi iradesi dışında din dersi vermekle yükümlü tutulamaz.

Yukarıdaki maddeden üç husus anlaşılmaktadır: 1. Din dersi devlet okullarında verilen zorunlu bir derstir, 2. Veliler çocuklarının din dersine katılıp katılmayacağını belirler, 3. Din dersi, dinî cemaatlerin prensipleriyle mutabık bir biçimde verilir. Burada "dinî cemaat" kavramı müslümanlar söz konusu olunca bir problem oluşturmaktadır. Din eğitiminde kiliseyi ve benzeri bir hiyerarşik dinî yapılanmayı öngören Alman anayasasına göre hiyerarşik bir yapılanmaya sahip olmayan İslâm'ın öğretilmesi söz konusu olunca dinî temsil meselesi ortaya çıkmaktadır. Almanya'daki müslümanlar arasındaki parçalanmışlık ve liderler arasındaki menfaat çekişmeleri kendi çocuklarının okullarda düzenli bir şekilde din dersi almasına engel olmaktadır. Dinî temsil meselesini yukarıda ele aldığımız için bu bölümde sadece eğitim ile ilgili meselelere temas edeceğiz.

1990'lı yılların ortalarında Almanya'daki ilk ve ortaöğrenim seviyesindeki 10 milyon öğrencinin takriben 700.000'i müslümanların çocuklarıdır. Anayasal olarak bunların da okulda düzenli bir şekilde din dersi alma hakları olduğu halde, Kuzey Ren Westfalya hariç diğer eyaletlerde İslâm dinî dersleri düzenli dersler içerisinde yer almayıp, öğleden sonra isteğe bağlı olarak verilen ana dili tamamlama dersleri veya Türkçe ve Türk kültürü dersleri içerisinde verilmektedir. Fakat ana dili Türkçe olmayan müslüman çocuklar için herhangi bir din dersi yoktur. Lähnemann bu çocukların din dersine katılmayan diğer öğrenciler ile beraber ahlâk dersine katıldıklarını söylerse de⁵³ pratikte -bildiğim kadarıyla- din dersine katılmayan çocukların bu dersleri boş geçmektedir. Çocukların bu saatte ne yaptıkları aileleri için ayrıca bir problem teşkil etmektedir.

Türkçe ve Türk kültürü derslerinde verilen din dersleri de ayrıca bir problem teşkil etmektedir. Bu dersten alınan not sınıf geçme notunu etkilemediği için çocuklar tarafından genelde ciddiye alınmamaktadır. Diğer yandan Türk hükümetince Almanya'ya gönderilen öğretmenler arasında din dersi branş öğretmeni yok denecek kadar azdır.⁵⁴ Din dersi için yeterli olmayan bu öğretmenler bir yandan Almanya'nın sosyal ve dinî şartlarını tanımadıkları gibi bu ülkenin dilini öğrenmeden ve yabancı bir ülkede yaşamının güçlükleri hakkında bilgilendirilmeden buraya gönderilmektedirler. Bu durum din görevlileri için de geçerlidir ki, ileride bunun mahzurlarından bahsedeceğiz.

53 Johannes Lähnemann, "Der Religionsunterricht in Deutschland: seine Grundlagen und seine Ausgestaltung in Zusammenarbeit von Staat, Schule und Religionsgemeinschaften", *Uluslararası Din Eğitimi Sempozyumu* (20-21 Kasım 1997), s. 62.

54 1990 yılı rakamlarıyla Türkiye'den gönderilen 729 öğretmenin sadece altısı din dersi branş öğretmenidir. Cemal Tosun, *Din Eğitimi*, s. 47.

Cami Eğitimi⁵⁵

Almanya'da cemaatlerin açmış oldukları camiler sadece ibadet edilen mekân olarak kullanılmayıp aynı zamanda danışma merkezi, çeşitli yardımcı ders, dil ve spor kurslarının verildiği yer, kütüphane, kitap, kaset ve video satış yeri ve diğer eğitsel faaliyetlerin yapıldığı mekân vazifesi görmektedir. Camilerde Kur'an öğrenme ve öğretme geleneği burada da devam etmektedir. Ancak İslâm dini dersinin okul eğitiminde yerini bulamaması buradaki kurslara ayrı bir ehemmiyet kazandırmaktadır. Camilerdeki kurslarda çocuklara ilmi-hal bilgileri de verilmektedir. Muhakkak ki buralarda verilen eğitim birçok problemi olsa da bir açığı kapatma yolunda atılmış bir adım olarak görülmelidir.

Burada şunu da söylemek gerekir ki Almanya'ya gelen öğretmen ve din görevlileri ülkeyi ve orada yaşayan müslüman Türk toplumunu ve problemlerini tanımamakta, onları anlamakta zorlanmaktadırlar. Bunun için gerek Almanya'daki cemaatler, gerekse Türk hükümeti problemlerin çözümünün yine problemlerin çıktığı yerde olduğunun farkına vararak Almanya'da doğan, büyüyen ve okula giden gençler arasından seçtiklerini ya Türkiye'ye getirerek, ya da orada açılacak bir yüksek okulda hem din dersi verebilecek hem de diğer sosyal problemlere çözüm bulabilecek insanlar yetiştirmelidir.

Gençlerin İçine Düştüğü Kimlik Krizi ve Uyuşturucu Bağımlılığı

Almanya'da yetişen gençliğin büyük bir kısmı iki kültür arasında gidip gelmekte ve çeşitli davranış bozukluklarına girmektedirler. Aileleri ile gerekli iletişimi kuramayan gençler kendi kendilerine çeşitli gruplar oluşturarak, grup psikolojisi ile davranmaktadırlar. Bu gruplar onların yalnızlığını gidermekle beraber aynı zamanda her türlü kötü alışkanlığı edindiği bir çevre haline gelmektedir. Önce boş vakitler beraberce geçirilmekte, sigara, alkol ve uyuşturucu gibi şeyler denenmekte ve zamanla bunlara bağımlı hale gelinmektedir. Daha sonra da gençler bağımlısı oldukları uyuşturucuyu temin edebilmek için ya uyuşturucu satmakta, ya da hırsızlık yapmaktadırlar. Bu tür gelişmeler Almanya'da yaşayan hemen hemen her Türk ailesinin zamanla tanıştığı acı gerçeklerdir. Bu ailelerin dinle alâkalı olup olmaması burada belirleyici değildir. Bu gençler dinle pek alâkası olmayan ailelerden çıktığı gibi "en dindar" ailelere mensup olabilmektedirler. Annelerin çalışıp çalışmaması da burada pek etkili olmamaktadır. Almanya'daki çocukların yetiştiriliş tarzları, bunların ergenlik çağına geldiklerinde karşılaştıkları problemlerin zamanında halledilmemesi ve en önemlisi bu gençlerin ailede iletişim kurabilecekleri bir muhatap bulamamaları onların başlangıçta küçücük olan problemlerinin zamanla içinden çıkılmaz bir kör düğüm haline gelmesine sebep olmaktadır.

Yakın zamanlara kadar bütün yatırımlarını Türkiye'ye yönelik olarak yapan ve bu konuda da herhangi bir uyarı almayan birinci nesil Türkler, ço-

55 Almanya'daki camilerde verilen din eğitiminin durumuyla ilgili bk. Cemal Tosun, *Din ve Kimlik*, Ankara 1993.

cukları birer birer avuçlarının içinden kaybolmaya başladıktan sonra meselenin farkına varmışlardır. Hemen hemen her Türk ailesinin bu şekilde kaybolmuş bir evlâdının olduğunu söylersek sanırım abartmış olmayız. Çocuğunun kötü bir çevre içine girdiğini veya onun kötü alışkanlıklar edindiğini farkedenden bir baba onu dinî konularda bilgi verilen bir okula veya kursa getirmekte ve öğretmenden veya din görevlisinden bu çocuğunun problemlerine çözüm bulmasını beklemektedir. Başından itibaren çocuğunu dinlemeyen, belki de bunun ne anlama geldiğini bilmeyen veli "çocuğumu kursa gönderdiğim halde böyle oldu" diyebilmektedir. Ancak mesele ne yazık ki bu çocuğu bir kursa göndermekle hallolacak kadar basit değildir.

Kanaatimce bu gençlerin problemini yine Almaya'da yetişen gerekli donanıma sahip insanlar ve bunların oluşturduğu çeşitli kurumlar çözebilecektir.

Almanlar Arasında

Türkler ve Müslümanlar Hakkında Hâkim Olan Önyargılar

Toplumların birbirlerinin kültür ve yaşam tarzlarını saygı ile karşılayabilmelerine, birbirlerini anlamalarına en büyük engel karşılıklı oluşturulan önyargılardır. Özellikle bu önyargılar azınlık hakkında olunca genelde onların çoğunluk karşısındaki konumuna zarar vermekte onur kırıcı bir hal alabilmektedir. Almanya'da Türkler hakkındaki önyargıların sadece otuz beş - kırk yıllık bir geçmişi yoktur. Avrupa'nın Türkler ve müslümanlarla ilk tanışmalarından itibaren bunlar oluşmaya başlamış ve Osmanlı'nın Avrupa'daki fetihleriyle birlikte doruk noktasına ulaşmıştı. Aslında Avrupalılar Türkler hakkındaki fikirleri bakımından XV-XVII. yüzyıllar arasında ikiye bölünmüştü diyebiliriz. Hükümdarlar, prensler, din adamları ve diğer aristokratlar Türkler'i sadece fetihler yapan bir düşmandan daha tehlikeli görüyorlar ve bunlar hakkında çok olumsuz şeyler anlatıyorlardı. Diğer yandan çiftçiler, zanaatkarlar ve askerler Osmanlılar hakkında daha olumlu fikirler besliyorlardı. Çiftçiler özellikle içinde yaşadıkları feodal toplumlarda kendilerinden alınan çok ağır vergilerle ezildikleri ve bu statülerini değiştirme imkânı olmadığı için Osmanlı'daki yaşam tarzı ile ilgili duydukları onlara çok cazip geliyordu. Savaş sırasında kendi saflarını bırakıp kaçan veya esir düştükten sonra müslüman olup daha rahat bir şekilde yaşayanların başından geçenler kulaktan kulağa dolaşıyordu.⁵⁶ XVI. yüzyılda da hristiyan teknisyenler Osmanlı ordusunda görev yapmışlardı. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu sadece Avrupa toprakları için bir tehlike oluşturmuyor, aynı zamanda onun sosyal bakımdan çekiciliği Avrupa'daki sosyal feodal düzeni de tehdit ediyordu. Bu tehdide karşı tavrı alanların başında kilise gelmiştir. Din adamları Türkler ve müslümanlar aleyhinde büyük bir kampanya başlattılar. Yüzyıllar süren bu kampanyalar sonucunda halkın

56 Margret Spohn, *Her Şey Türk İşi: Almanlar'ın Türkler Hakkındaki 500 Yıllık (Ön) yargıları* (trc. Leyla Serdaroglu), İstanbul 1996, 25 vd. Ayrıca XI-XVII. yüzyıllarda yaşamış olan Alman seyyahların ve entelektüellerin Türkler hakkındaki fikirleri ile ilgili olarak bk. Onur Bilge Kula, *Alman Kültüründe Türk İmgesi*, I, Ankara 1992; II (1993); III (1997).

müslümanlar hakkında olumlu kanaat sahibi olmaları hemen hemen imkânsız hale geldi. Bu durum şartların değişmesine rağmen hâlâ devam etmektedir.

Günümüzde de müslümanlar ve İslâm dünyası hakkında Avrupalı insanların büyük çoğunluğu olumsuz bir kanaat taşımaktadır. Burada bunun sebepleri üzerinde uzun uzadıya durmayacağız, ancak bazı noktalar üzerinde de durmakta fayda vardır.

1. Avrupalılar, özellikle de Almanlar kendilerini üstün ırk olarak görmektedirler.

2. Avrupa'ya giden işçilerin kültür seviyelerinin düşük olması nedeniyle, Avrupalılar Türkler'i ve müslümanları cahil, kültürsüz vb. olarak tanımışlardır.

3. Avrupa'da yetişen müslüman Türk gençliğinin kimlik bunalımına girmesi neticesinde toplumun büyük çoğunluğu tarafından dışlanmış bir görünüm oluşturmaları, bunlardan bazılarının kanun dışı işlere bulaşmaları ve bu davranışlarının bütün bir Türk gençliğine mal edilmesi.

4. Medya İslâm dünyasındaki gelişmeleri taraf tutarak vermekte ve halkın İslâm hakkında yanlış bir kanaat edinmesinde baş rolü oynamaktadır. Özellikle Teslime Nesrin ve Selman Rüşdi hadiseleri Batı'da medya tarafından oldukça yanlış aktarılmış ve bütün müslümanlar potansiyel bir terörist muamelesi görmeye başlamışlardır.

5. İslâm'da kadın meselesi her zaman Avrupa'da en çok ilgi duyulan konulardan biri olmuştur. Bir okul niteliğinde olan Osmanlı sarayındaki harem tanyamadıkları için bunu "hayallerindeki harem" ile doldurmuşlar ve bu da onların müslüman kadını çok yanlış anlamalarına neden olmuştur.

Bu ve benzeri sebeplerden Alman toplumu müslümanları doğru tanıyamamış ve iç içe yaşadıkları insanlara sürekli ön yargıyla yaklaşmışlardır. Orada bulunan Türkler de onların bu ön yargılarını kırmak için yeterli çaba sarfetmemişlerdir. Ancak ileride belki, Alman toplumu aralarında yaşayan müslümanları kendi toplumlarının bir parçası olarak görür ve onları tanımaya ve oldukları gibi kabul etmeye çalışırlarsa; kendilerine böyle bir imkân tanınan müslümanlar da, içinde bulundukları bu toplumu daha iyi anlamaya gayret eder ve kendilerini de doğru dürüst anlatırlarsa, durum değişebilir.

Burada Almanca günlük dilde yer etmiş bazı kelimelerden bahsetmek de uygun olacaktır:

a) Türken-getürkt (Türkleşmek): sakarlık yapmak, b) Türken-Wendung (Türk dönüşü): trafikte dönülmesi yasak olan yerde dönmek.

Diğer taraftan Almanya'da zamanla yahudiler hakkında olduğu gibi Türkler hakkında da fıkralar oluşmuş ve bunlar literatürde yer almıştır.⁵⁷

57 bk. Heinar Kipparth, *Bruder Eichmann*, Schauspiel, Reinbek 1983, s. 76-77 (Diethelm Knauf, "Deutsche in Amerika - Türken in Deutschland. Skizze und Materialien für ein interdisziplinäres Unterrichtsprojekt", *Argument, Einwanderungsland USA - Gastarbeiterland BRD*, Berlin 1988, s.133-134'te zikredilmiştir).

BELÇİKA

Tarihçe

Belçika kalabalık bir müslüman toplumla ilk olarak 1960'lı yıllarda yaşanan işçi göçlerinden sonra tanışmıştır. Bundan önce buradaki müslümanların sayısı ancak birkaç yüz kadardı. Bunun sebebi de Belçika'nın diğer Avrupa ülkelerinin aksine eski sömürgelerinden göçmen getirmemiş olmasıdır. Belçika'ya 1960'lı yıllardan itibaren göçmen toplama büroları vasıtasıyla Türkiye ve Kuzey Afrika ülkelerinden hızlı bir göç başladı. Talebin ihtiyaçtan fazla olması ve zamanla önce gelen göçmenlerin tanıdık ve akrabalarını da yanlarına çekmeye başlamaları Belçika'nın göçü engelleyici tedbirler almasına neden oldu. İlki 1967 yılında ikincisi de 1974 yılında olmak üzere göçmen alımına sınırlamalar getirildi. Getirilen sınırlamalara rağmen göç engellenemeyince 1970'li yılların sonunda ve 1980'li yılların başında daha etkili önlemler alınmaya başlandı.

İstatistikî Bilgiler

Belçika'nın toplam nüfusu yaklaşık 10 milyon civarında olup bunlardan 250.000'ini müslümanlar teşkil etmektedir (1990'lı yılların başında). Müslümanlardan 142.000'i Fas, 85.000'i Türk, 11.000'i Cezayir ve 7.000'i Tunus kökenlidir. Bunlara sayıları 3-5.000'i bulan İran, Pakistan, Lübnan, Boşnak ve Zaire kökenlileri de ilâve etmek gerekir.⁵⁸ Belçika halkının % 88'i Katolik, % 2,5'u müslüman, % 0,5'i Protestan ve % 0,4'ü yahudidir.

Hukukî Durum ve İslâmî Kuruluşlar

Belçika'da bir devlet dini olmadığı gibi anayasasında da dinî konularda tarafsızlık vurgulanır. Anayasayla bütün dinlere kanunlar çerçevesinde hürriyet tanınmıştır (madde 14, 15 ve 16). Belçika sınırları içerisinde yaşayan yabancılar da aynı haklardan yararlanırlar. Anayasanın 117. maddesiyle garanti altına alınan din görevlilerinin maaşlarının devlet tarafından ödenmesi için dinlerin kanunla resmen tanınması gerekmektedir. Aynı durum hapishane, hastahane ve ordu gibi kamu kuruluşlarındaki dinî görevlilerin maaşlarının ödenmesi konusunda da geçerlidir. Devletin dinî konularda tarafsız olması ve eğitim hürriyetinin anayasayla garanti altına alınması (madde 17) dinî okulların devlet desteği ile açılabilmesi ve devlet okullarında din derslerinin okutulması gibi bir dizi konuyu da beraberinde getirmiştir. Belçika'da eskiden beri yerleşik olan dinlerle ilgili hukukî düzenlemeler 1870 yılında çıkarılan bir kanunla yapıldı ve buna göre Roma Katolik kilisesi, Protestan kilisesi, Anglikan kilisesi ve Yahudilik resmen tanındı ve bu din mensupları anayasal haklarını kullanmaya başladılar. Kanun çıkarıldığı sırada Belçika'da herhangi bir müslü-

58 Kadir Canatan, *Avrupa'da Müslüman Azınlıklar*, İstanbul 1995, s. 25; Faruk Şen, *Türkiye'den Avrupa Topluluğu'na Göç Hareketleri*, Köln 1993, s. 24.

man topluluk yaşamadığı için İslâmîyet dikkate alınmamıştı. Ancak 1960'lı yıllardan sonra burada ülke nüfusuna oranla büyük bir müslüman cemaatin oluşması Belçika Parlamentosu'nda İslâmîyet'in de resmen tanınması gerektiğine dair seslerin yükselmesine neden oldu. Zira müslümanların sayısı Anglikan ve yahudilerin sayısını çoktan aşmıştı. Çeşitli girişimlerden sonra nihayet 18 Temmuz 1974 yılında İslâmîyet'in resmen tanınmasına dair kanun kabul edildi. Kanunun geçerlilik kazanması yapılacak olan detaylı çalışmalar neticesinde çıkarılacak olan bir kraliyet kararına bağlandı. 1978 yılında çıkarılan bir kraliyet kararı ile de müslüman cemaatin bölgesel teşkilâtı kuruldu. Diğer bazı düzenlemelerin yanı sıra İslâm Kültür Merkezi'ne ülkedeki bütün müslümanları temsil yetkisi verildi. Üç sene sonra çıkarılan bir kanunla da imamların maaşlarının devlet tarafından ödenmesine karar verildi. Ancak 1980'li yıllarda İslâm âleminde vuku bulan bazı hadiseler (İran İslâm Devrimi, Lübnan krizi vb.) Belçika kamuoyunun İslâmîyet'e karşı olumsuz bir tavır almasına neden oldu. Diğer yandan Amerika'nın Libya'yı bombalamasını protesto etmek amacıyla 20 Nisan 1986'da müslümanların Brüksel'de büyük bir gösteri düzenlemeleri ve basının bunu İslâmîyet'in "fanatik" ve terörist yüzünün açığa çıkması şeklinde duyurması Belçika makamlarını da etkiledi. 1980'li yılların sonunda İslâm Kültür Merkezi'nin elinden müslümanları temsil yetkisi alındı. Merkezin başına Tunus kökenli biri olan ilk başkanı Muhammed Alouni'nin yerine 1985 yılında Suudi kökenli Abdullah el-Ahdal'ın getirilmesi bu yetkiyi geri almakta yeterli olmadı. Bu başkanın 1989 yılında Rüşdi meselesi ortaya çıktığında halkı yatıştırmaya çalışırken öldürülmesi Belçika kamuoyunun İslâmîyet aleyhindeki kanaatlerinin pekişmesine neden oldu.

Bundan sonra hükümet kendisi müslümanları temsil edecek bir kurum oluşturmaya çalıştı. Belçika Müslümanları Yüksek Konseyi olarak tasarlanan bu organın Dünya İslâm Birliği'nin (Râbitatü'l-âlemi'l-İslâmî) temsilcilerinden, müslüman büyükelçilerden ve göçmen müslüman cemaatlerin temsilcilerinden oluşması düşünüldü. Ancak tesbit edebildiğim kadarıyla bugüne kadar hâlâ hiçbir bölgesel müslüman kuruluş resmen tanınmadı ve bunun neticesinde hiçbir müslüman din görevlisi veya din dersi öğretmeni devletten maaş alamamaktadır.⁵⁹

Belçika'da Müslümanlara Yönelik Faaliyet Gösteren Kuruluşlar⁶⁰

Belçika'da İslâmîyet'in resmen tanınması 1974 yılında gerçekleşmişse de müslümanlar bundan çok daha önce bazı teşkilâtlarını kurmuşlardır. Önce dinî ihtiyaçlarını gidermek üzere ferdi ve toplu olarak çalışmalar yaptılar ve bazı yerleri kiralayarak cuma, teravih ve bayram namazlarını kılabilecekleri mekânlar düzenlediler. Daha sonra hem ibadet etmek, hem de çocuklarına dinî eğitim vermek üzere kalıcı camiler açmaya başladılar. İlk camiler Faslılar tarafından 1970'li yılların başında faaliyete geçirildi. 1990'lı yılların başına gelindiğinde açılan cami sayısı 300 civarında olup bunların yetmiş beşini Türkler açmıştır.

59 Hukukî durumla alâkalı olarak bk. Nielsen, *Muslims*, s. 68-72.

60 Geniş bilgi için bk. Ali Rıza Temel, "Belçika", *DİA*, V, 395-396.

Ülkedeki İslâmî kuruluşlardan bazıları şunlardır:

1. Belçika İslâm Kültür Merkezi. Kuruluşu 1960'lı yılların başına rastlamakla birlikte bugün külliye şeklinde kullanılan mekânın açılışı 1960'lı yılların sonlarında olmuştur. Kral Faysal'ın 1967 yılında yaptığı resmî ziyaret sırasında Belçika Kralı Baudoin tarafından merkeze hibe edilen bina daha sonra modern ve geniş kapsamlı bir hizmet ünitesine dönüştürülmüştür. Kuruluşundan beri bütün masraflarını Râbitatü'l-âlemi'l İslâmî'nin karşıladığı merkezde çok değişik faaliyetler yürütülmektedir. Merkezin en önemli görevlerinden birisi uzun süre Belçika'daki müslümanların resmî temsilcisi durumunda olması idi. Fakat Belçika hükümeti 3 Temmuz 1990 tarihinden itibaren bu görevi kurumdan alarak kendi oluşturacağı bir konseye vermeyi kararlaştırdı.

2. Âkıllar Konseyi (Conseil Provisoire des Sages pour l'Organisation du Culte Islamique). Belçika hükümeti ülkedeki müslümanların temsil meselesini çözmek amacıyla kendisi 3 Temmuz 1990 tarihinde beş Türk ve on bir Arap uyruklu müslümanı davet ederek bunlara "Âkıllar Konseyi" adı altında müslümanların temsil problemiyle alakalı raporlar hazırlatmış, ayrıca din dersi öğretmenlerinin tayin teklif yetkisi de bu konseye verilmiştir. Konseyin hazırladığı iki rapordan ikincisi hükümet tarafından onaylanmıştır. Buna göre bir Yüksek Konsey'in oluşturulması teklif edilmiştir.

3. Belçika Müslümanlar İcra Konseyi (Executive van de Moslims van Belgie). Belçika hükümeti tarafından kurulan bu konsey elli kişilik bir genel kurula ve on yedi kişilik bir yönetime sahiptir.

4. Belçika Türk İslâm Diyanet Vakfı. 3 Mayıs 1982 tarihinde kurulmuş olup buradaki müslümanların her türlü dinî ve sosyal meselelerine çözüm bulmak gayesiyle çeşitli alanlarda faaliyet göstermektedir. Belçika'da Türkler'e yönelik olan bütün dinî hizmetleri Din İşleri Müşavirliği ve vakfın iş birliğiyle yürütülmektedir.

Belçika'da bu kuruluşların yanı sıra İslâm ülkelerinde ortaya çıkan bazı hareketlerin kolları sayılabilecek örgütler de mevcuttur. Bunlar arasında Tebliğ Hareketi (Cemaat-i Tebliğ) en yaygın olanıdır. İlk olarak 1920-1940 yılları arasında Hindistan'da ortaya çıkan bu hareket Belçika'da özellikle Faslılar arasında yaygındır. İslâmiyet'in 1974 yılında resmî din olarak kabulünden sonra Tebliğ Cemaati resmî makamlara tescilli bir hayır derneği (kısaca ASBL) kurmak için başvurmuş ve 1975 yılında bu statüde bir merkez oluşturmuşlardır. 1980'li yılların ortalarına kadar on iki camiye hizmete açmışlardır. Millî Görüş ve Müslüman Kardeşler gibi cemaatler, Derkava ve Nakşibendî gibi çeşitli tarikatlar, Alevîler ve Ahmedîler Belçika'da müslümanlar arasında faaliyet gösteren çeşitli gruplar arasındadır.⁶¹

61 Felice Dassetto-Gerd Nonneman, "Islam in Belgium and the Netherlands: Towards a Typology of 'Transplanted' Islam", *Muslim Communities in the New Europe* (ed. G. Nonneman-T. Niblock-B. Szajkowski), Ithaca 1996, s. 210-211.

HOLLANDA

Tarihçe

Hollandalılar'ın İslâmiyet'le ilk tanışmaları önce bölgeye yaptıkları hac ziyaretleri, sonra Hağlı seferleri, ardından da tüccarlar, misyonerler ve oryantalistler vasıtasıyla olmuştur. Ancak bu karşılaşmaların hemen hepsi Hollanda toprakları dışında gerçekleşmiştir.

Hollanda topraklarına yerleşen ilk müslümanlar Ahmedîyye Hareketi'nin mensupları olmuştur. 1947 yılında misyonerlik faaliyetlerini yürütmek üzere Hollanda'ya gelen Ahmedîler Lahey'de bir büro açtılar. Bundan kısa bir süre sonra da 1951 yılında bağımsızlığına kavuşan Endonezya'dan yaklaşık 1000 kişilik Molukalı bir grup Hollanda'ya geldi ve Kuzey Hollanda'da bir şehir olan Friesland'a yerleştiler.

1960'lı yıllarda Hollanda da diğer Batı Avrupa ülkeleri gibi göçmen işçi almaya başladı. 1964'te Türkiye, 1969'da Fas, 1970'te de Tunus ve Yugoslavya ile ikili antlaşmalar yapılarak buralardan işçi teminine gidildi. İşçi alımları 1974 yılına kadar hızlı bir şekilde devam etti. Bu arada gelen işçiler ailelerini de yanlarına almaya başladılar.⁶²

Hollanda 1975 yılında farklı bir göç dalgasını yaşadı. Eski bir Hollanda sömürgesi olan Surinam (Dutch Guyana) -Güney Amerika'nın kuzeydoğu bölgesinde- 1975 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra buradan 50.000 civarında müslüman Hollanda'ya göçtü.⁶³

İstatistikî Bilgiler

1990'lı yılların ortalarında toplam nüfusu 15.239.000 olan Hollanda'da resmî rakamlara göre 627.000 müslüman bulunmaktadır.⁶⁴ Hollanda nüfusunun % 37'si Katolik, % 60'ı Protestan ve % 3'ü müslümandır. Müslümanların takriben 250.000'ini Türkler, 200.000'ini Araplar, 30.000-40.000'ini Surinamlılar oluşturmaktadır. Pakistan, Endonezya, Tunus ve Mısır gibi ülkelerden de küçük gruplar mevcuttur. Tahminlere göre 3000 civarında Hollandalı din değiştirerek İslâmiyet'e girmiştir.⁶⁵

Hukukî Durum

Hollanda anayasası kanunlar çerçevesi içerisinde herkese kendi dinî inancını ve dünya görüşünü fert ve toplum olarak icra etme hakkını vermekle birlikte devlete de halk sağlığını, kamu düzeni ve trafik akışını sağlamak için

62 Nielsen, *Muslims*, s. 60-61.

63 Bu sayı ve ülke hakkında bk. Varry Luxner, "Suriname", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, IV, 146-147.

64 *Minderheden in Tel*, Forum, September 1997, Utrecht (Arslan Karagül, "Hollanda ve Belçika'da Türkler'in Dinî Problemleri", *Türk Dünyasının Dinî Meseleleri*, Ankara 1998, s. 228 içinde zikredilmiştir.)

65 Nielsen, *Muslims*, s. 61.

çeşitli düzenlemeler yapma yetkisi tanır (madde 6). Ancak buna karşılık herhangi bir anayasal veya yasal bir düzenleme olmamasına rağmen devlet ve kilise arasında kesin bir ayırım yapılması uzun süreden beri önemli bir devlet politikası olup⁶⁶ geleneksel kiliselerin ayrıcalıkları yavaş yavaş kaldırılmaktadır. Zira uzun süre devletin resmî dinî olan Protestanlık diğer dinlerden daha farklı bir konuma sahipti (Katoliklik, Yahudilik). Bugün bile kraliçenin Protestan olması zorunluluğu vardır ve kiliseler hâlâ kurum olarak halkın hayatında önemli rol oynamaktadırlar. Bu rol genel olarak "sütun" (verzuiling) sistemi şeklinde ifade edilmektedir. XIX. yüzyılın sonlarında yürürlüğe giren bu sisteme göre dinî gruplar devlet desteği alarak kendi inanç esaslarına dayalı müesseseler kurma hakkına sahiptir. Bu sistem sonucunda Hollanda'da zamanla çok sayıda dinî okulun yanı sıra dini cemaatlere ait hastahaneler, sendikalar ve radyo istasyonları kurulmuştur.⁶⁷

Hollanda hükümetleri 1970'li yıllardan itibaren sıkı bir din-devlet ayırımına gitme kararı aldılar ve bu yönde çeşitli adımlar atıldı. 1975 yılında çıkarılan bir kanunla kiliselerin yapımında devlet yardımını öngören kanun yürürlükten kaldırıldı. Fakat devlet yardımı kaldırılırken kanunla özel teşebbüsler için her türlü din ve dünya görüşüne dayalı kurumları destekleme imkânı açık bırakıldı. Böylece özel kuruluşlar dinî karakterli faaliyetlerinde devlet yardımından istifade edememeye başladılar. Tam bu sıralarda Hollanda'da bulunan müslümanlar ekonomik olarak kendi güçlerini aştığı için devletten dinî vecibelerini yerine getirebilecekleri müesseselerin kurulmasını talep ettiler. Bu noktada devletin sekülerleşme prensibi ile azınlıklar politikası arasında bir çelişki ortaya çıktı. Şöyle ki, Hollanda hükümetinin azınlıklar politikasının en önemli amacı azınlıkları toplumun diğer kesimiyle eşit şartlara kavuşturmaktır. Bu amaca yönelik olarak azınlıkların karşılaştıkları ekonomik ve sosyal dezavantajların azaltılması, ayrımcılığa karşı mücadele etme ve onların hukukî durumlarının mümkün olduğu kadar iyileştirilmesi, onların Hollanda toplumunda kendi kültürel değerlerini koruyarak bir yer edinebilmeleri için şartların oluşturulması konusunda çeşitli tedbirler alındı.⁶⁸

Bir göçmen ülkesi olduğunu kabul eden Hollanda'da hükümetin⁶⁹ azınlıklar politikası, azınlıkları eski Hollanda sömürgelerinden gelenler (Molukalılar, Surinamlılar vb.) ve anlaşmalı olarak bulunan yabancı işçiler (Türkler, Araplar vb.) şeklinde etnik kökenlerine göre kategorize etmektedir. Uzun süren çeşitli araştırmalardan sonra hükümet 1983 yılında bir "azınlıklar notası"⁷⁰ yayımladı. Burada vurgulanan en önemli noktalar şunlardır: Çok kültürlü bir toplumun tesisi teşvik edilirken etnik topluluklara da emansipasyonunun sağ-

66 Martin Custers, "Muslims in the Netherlands", *Muslim Minorities in the West* (ed. Syed Z. Abedin-Ziauddin Sardar), London 1995, s. 91.

67 W.A.R. Shadid-P.S. Van Koningsveld, "Islam in the Netherlands: Constitutional Law and Islamic Organisations", *Journal of Muslim Minority Affairs*, XVI/1 (1996), s. 112.

68 Custers, "Muslims in the Netherlands", s. 90.

69 Veyis Güngör, "Hollanda'daki Türk Toplumu", *Batı Avrupa Türkleri*, Amsterdam 1992, s. 62 vd.

70 Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Minderhedennota*, The Hague 1983.

lanması, kanun önünde eşitlik temini ve azınlıkların sosyal ve ekonomik durumlarının iyileştirilerek toplumsal geri kalmışlıklarının aşılması. Azınlıklar notasının daha genişletilmiş ve yenilenmiş bir hali "Alloctonenbeleid" olarak 1989 yılında yayımlandı. Bu notada da ilk notada yer alan noktalar daha geniş olarak tekrar ele alınırken vurgulanan diğer bir nokta da bundan böyle zengin ve fakir arasındaki fark devam ettiği sürece Batı Avrupa'da sadece göçmenlerin değil göç hadisesinin de kalıcı olduğu şeklindeydi.⁷¹ Adı geçen vesikalarda azınlıkların dezavantajlı durumunun giderilmesi konusunda çalışmalar yapılacağına dair bazı sözler verilmiş olmakla beraber, bunlar genelde bir sözden ileriye geçememiş, yapılan bazı yardımlar da devam ettirilmemiştir. Hollanda'da azınlık halinde bulunan müslümanların durumlarının iyileştirilmeleri için gerekli olan devlet yardımının en büyük engelini yine devletin başka bir prensibi olan din-devlet ayrımı oluşturmuştur. Cami yapımı konusunda başlatılan bazı yardımlar parlamentodaki bazı partilerin din-devlet ayrımı prensibine dayanarak itirazları neticesinde 1984 yılında kesilmiştir.

Müslümanların toplum içerisindeki sosyoekonomik durumları göz önüne alınarak 1976 yılında cami yapımının finanse edilmesi yönünde bir karar alındı. Hollanda hükümeti 1981 yılına kadar otuz bir caminin yapım masrafını ödedi; bundan sonra bu karar değiştirildi, bir defaya mahsus olmak üzere cami yapımının % 30'unun üstlenilmesine karar verildi ve bu karar da 1983 yılına kadar uygulandı.

Cami yapımına yardım yönetmeliklerinin yürürlükten kaldırılması üzerine bu konuda parlamentoda ve basında çeşitli tartışmalar başlatıldı. Bunlardan bir kısmı hükümetin her topluluğun anayasal bir hakkı olan dinini rahatça icra edebilme hakkını kullanabilmesi için şartlar oluşturması gerektiğini savunarak azınlıklar politikasının bir amacının da azınlıkların bu konudaki dezavantajlı durumunun düzeltilmesi olduğunu dile getirdi. İkinci bir grup da bütün kiliselerle olan iktisadî bağların koparıldığı günlerde hükümetin de dinî konuları inananların kendilerine bırakması ve bu konuda hristiyanlarla müslümanlar arasında eşit davranması gerektiğini vurguladı. Onlara göre ancak böyle bir davranış din ve devlet arasında saf bir ilişki tesis edebilir ve bu şekilde devlet ve din arasında kesin bir ayrıma gidilebilir.⁷²

Müslümanlar Hollanda yöneticileriyle sadece camilerin finanse edilmesi konusunda karşı karşıya gelmediler. Hollanda İçişleri Bakanlığı bir araştırma yaptırarak Hollanda kanunlarının günlük hayattaki İslâmî yaşantı karşısında nasıl bir tavır aldığını araştırma konusu yaptı. Adalet Bakanlığı da yabancıları Hollandalılar ile eşit duruma getirme amacıyla Hollandalılar ile yabancılar arasında ayırım gözeten kanunları tesbit etti. Ortaya çıkan sonuçlardan biri din ve dünya görüşü ile ilgili meselelerde kanunların hiçbir dinî ve dünyevî görüşü

71 Han Entzinger, "Shifting Paradigms: An Appraisal of Immigration in the Netherlands", *European Migration in the Late Twentieth Century* (ed. Heinz Fassmann-Rainer Münz), Laxenburg 1994, s. 107; Veyis Güngör, "Hollanda'daki Türk Toplumu", *Batı Avrupa Türkleri*, s. 62.

72 Custers, "Muslims in the Netherlands", s. 92-93.

yasaklamadığı gibi metinlerde dinler arasında ayırım yapan bir nokta da bulunmadığı şeklindeydi. Fakat Hollanda kanunları Batılı ve hristiyan bir topluluk için hazırlandığı için diğer dinler dolaylı olarak dezavantajlı bir pozisyona düşmektedir. Bayram günlerinin tesbiti, papazların askerlikten muaf tutulmaları gibi yönetmelikler bunlara örnek olarak verilebilir.

Zamanla müslümanların dinî vecibelerini yerine getirmelerini engelleyen bazı yönetmelikler de yürürlükten kaldırıldı. İslâmî an'aneeye göre kurban kesilebilmesi ve cenazelerin İslâmî usullere göre defnedilebilmesi şu anda mümkündür. Hapishaneler ve silâhlı kuvvetler gibi devlet müesseselerinde dinî inançların göz önünde bulundurulup bulundurulmaması konusu müzakere edilmektedir.⁷³

Hollanda'daki Müslümanların Görüntüsü ve İslâmî Cemaatler⁷⁴

Hollanda'daki müslümanlar da diğer Avrupa ülkelerindeki gibi bir dağınıklık içerisindeyler. Bu topluluklardan her biri geldikleri bölgenin etnik ve dinî özelliklerini yansıtmaktadır. Hollanda'ya göçmen olarak gelen müslümanlar zamanla gerek azınlık durumunda olmalarından kaynaklanan problemlerini, gerekse bazı dinî meselelerini halledebilmek için çeşitli teşkilâtlar kurdular. Bu teşkilâtlardan bazıları farklı etnik kökenli müslümanların bünyesinde toplayabiliyorsa da bunlar genelde tek bir etnik kökene mensup müslümanlara hitap etmektedirler. Etnik gruplar arasında bir karşılaştırma yapılacak olursa Türkler Hollanda'da en iyi örgütlenen müslüman topluluğu teşkil etmektedirler.

Türkler'in Kurdukları Teşkilâtlar⁷⁵

İşçi olarak 1960'lı yıllardan itibaren Hollanda'ya gelmeye başlayan Türklerin başlangıçta teşkilâatlanmaya yeteri kadar eğilmedikleri görülür. Bunun en önemli sebepleri arasında geldikleri ülkede teşkilâatlanma kültürü olmamaları, dolayısıyla teşkilâatlanmanın içinde bulundukları ülkede kendi menfaatleri açısından önemini farkedemeyişleri gelmektedir. Diğer yandan Türkler buraya geçici olarak belli bir süre için geldiklerini düşünüyorlardı. Kalış süreleri uzadıkça buradaki meselelerini halledebilmek için önce içinde bulundukları şehirlerde daha sonra da ülke düzeyinde teşkilâatlanmaya başlamışlardır. Bunlardan önemlileri şunlardır:

73 Custers, "Muslims in the Netherlands", s. 93. Hollanda'daki müslümanların günlük hayatları ile ilgili bazı konularla - sünnet, ordu ve hastahanelerdeki yiyecek problemi, dini bayramlar, cenazelerle ilgili durumlar, nikâh, kılık kıyafet, aile içi ilişkiler - alâkalı olarak bk. W.A. Shadid-P.S. van Koningsveld, "Institutionalization and Integration of Islam in the Netherlands", *The Integration of Islam and Hinduism in Western Europe*, Kampen 1991, s. 106-115.

74 Müslümanların Hollanda'daki örgütlenmeleri ile ilgili geniş bilgi için bk. A. van Bommel, "The History of Muslim Umbrella Organizations", *Islam in Dutch Society: Current Developments and Future Prospects* (ed. W.A.R. Shadid-P.S. van Koningsveld), Kampen 1992, s. 124-143; Nico Landman, "Muslims and Islamic Institutions in the Netherlands", *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, XIV/2 (1991), s. 410-428; W.A.R. Shadid-P.S. Van Koningsveld, "Islam in the Netherlands: Constitutional Law and Islamic Organisations", *Journal of Muslim Minority Affairs*, XVI/1 (1996), s. 122-125; Nielsen, *Muslims*, s. 61-64; Custers, "Muslims", 87-88; Jacques Waardenburg, "The Institutionalisation of Islam in the Netherlands, 1961-86", *The New Islamic Presence in Western Europe* (ed. T. Gerholm-Y.G. Lithman), New York 1990, s. 8-31.

75 Türk cemaatlerinin bir listesi için bk. Karagül, *Hollanda*, s. 228; Thijl Sunier, "Islam and Interest Struggle: Religious Collective Action Among Turkish Muslims in the Netherlands", *Muslim European Youth* (ed. S. Vertorec, A. Rogers), Aldershot 1998, s. 39-57.

1. Hollanda İslâm Merkezi Vakfı (Stichting Islamitisch Centrum Nederland-SICN). İlk olarak 1972 yılında Utrecht'te kurulmuştur. Uhdesinde on sekiz cami ve on iki gençlik merkezini barındırır. Türkiye'deki akımlardan Süleymanlılar'a yakındır.

2. Türk-İslâm Kültür Vakfı Federasyonu (Stichting Turks-Islamitische Culturele Federatie-STICF). 1979 yılında Rotterdam'da kurulmuştur. Doksan altı cami ve yedi gençlik merkezine sahiptir. Hollanda Devleti'nin masraflarını karşıladığı İslâm Radyo Vakfı'nın (Islamitische Omroep Stichting-IOS) kurulmasında önemli rol oynamıştır.

3. Hollanda İslâm Federasyonu (Nederlandse Islamitische Federatie-NIF). 1981 yılında kurulan bu federasyon Avrupa Millî Görüş Teşkilâtı'nın Hollanda koludur. Otuz cami, yirmi dernek ve 140 dolayında teşkilâta sahiptir.

4. Hollanda İslâm Vakfı (Islamitische Stichting Nederland-İSN). 1982 yılında kurulmuştur. Doğrudan Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlıdır. 133 cami ve on üç çeşitli derneğe sahiptir.⁷⁶

Türkler'in kurdukları teşkilâtların hepsi bunlardan ibaret değildir. Nur cemaati ve Âzenî Türkleri gibi başka grupların da dernek ve vakıfları mevcuttur.

Surinam ve Pakistanlılar'ın Kurdukları Teşkilâtlar

Surinam müslümanları, Sünnî ve Ahmediyye fırkasına mensup Hindustânîler ve Sünnî Cavalılar'dan oluşmaktadır. Cavalılar on beş ayrı mahallî cami derneğine sahip olup bunları çatısı altında toplayan geniş bir organizasyonları yoktur. Ancak Lahey'deki İslâm Kültür Birliği bu işlevi görür. Hindustânî müslümanların ise ulusal düzeyde üç ayrı teşkilâtları ve yirmi civarında cami ve mescidleri vardır. Bunların en önemlisi Amsterdam'daki Hollanda Dünya İslâm Teşkilâtı'dır (World Islamic Mission Nederland-WIMN). Pakistan'daki Şeyh Nûrânî mânevî liderleridir. STICF ve UMMON ile birlikte İslâm Radyosu'nu (IOS) yönetirler. Hindustânîler'in ikinci teşkilâtı da Lahey'deki İslâm Vakfı Teşkilâtı'dır (Stichting Islamitische Wereldmisie- SIWM). Mânevî lider olarak Bradford'daki Pîr Maroof'u tanıyan teşkilat bünyesinde iki cami ve bazı mahallî dernekleri barındırır. Bunlara ilâveten üçüncü kuruluş da İngiltere'de yaşayan Abdülvehhâb Sıddîk'ı mânevî lider olarak kabul eden Uluslararası İslâm Teşkilâtı'dır (Internationale Moslim Organisaite-IMO)

Hindustânîler, Pakistanlılar ve Hollanda asıllı müslümanlar arasında yaygın olan Ahmediyye fırkası ise iki organizasyon altında teşkilâtlanmıştır. Bunlardan büyük olanı Ahmediyye Encümeni İfat İslâm Federasyonu (Federation of Ahmediyya Anjuman-ı İsha'at İslam in Nederland - FAAIIN) olup büyük şehirlerde çeşitli büroları vardır. Ahmediyye'nin Rabwah kolu da İslâm Ahmediyye Hareketi adı altında teşkilâtlanmış olup iki cami ve bazı küçük derneklere sahiptir.

76 Rakamlar için bk. Arslan Karagül, "Hollanda ve Belçika'da Türkler'in Dini Problemleri", *Türk Dünyasının Dini Meseleleri*, s. 228.

Faşlılar'ın Kurdukları Teşkilâtlar⁷⁷

1. 1978 yılında kurulan Faslı İslâm Teşkilâtları Birliği (Unie van Marokkaanse Moslim Organisaties in Nederland), seksene yakın camiyle Faslılar'ı bünyesinde toplayan en büyük teşkilâttır. Bunun en büyük görevi Hollanda'daki Faslılar'ın kurduğu cami derneklerinin ortak çalışma ve koordinasyon işlerini düzenlemektir. Siyasî olarak tarafsız kalmayı tercih eden teşkilâtın yöneticileri Fas büyükelçiliği ile ortak çalışmalarda bulunurlar. Camilerin çoğunda cuma hutbelerinde Fas Kralı II. Hasan'ın adı "emîrü'l-mü'minîn" olarak zikredilir.

2. Hollanda Magrib İslâm Teşkilâtları Federasyonu (Nederlandse Federatie van Magribijnse Moslim Organisaties- FNMIO). 1990 yılında kuruldu. Buraya yirmi civarında mahallî cami bağlıdır.

Endonezyalı ve Molukalı Müslümanların Kurdukları Teşkilâtlar⁷⁸

Hollanda'daki Molukalı müslümanların iki camisi olup, çatısı altında toplandıkları bir teşkilâtları yoktur. Endonezyalı müslümanların da bir teşkilâtları olmamakla beraber üç camileri mevcuttur. 1971 yılında kurulan Avrupa Endonezyalı Müslüman Gençlik Teşkilâtı (Indonesian Young Muslims Association in Europe -PPME) bunlar arasında koordinasyon işlevini yerine getirmektedir.

Hollanda Müslümanlarının Temsili Meselesi⁷⁹

Hollanda'daki müslümanların en büyük meselelerinden biri de "temsili meselesi"dir. Zira Avrupa devletleri hükümetleri müslümanlarla ilgili meseleler ele alınırken tek bir muhatap bulmak istemektedirler. Hollanda hükümeti de bu yönde azınlıklarla alâkalı politikalarını koordine etmek amacıyla çeşitli girişimlerde bulunmuş ve her etnik grup için bir danışma konseyi oluşturmak istemiştir. Hükümetin öncülük etmesiyle burada faaliyet gösteren Türkler'in kurdukları büyük dinî teşkilâtlardan STICF, SICN, NIF ve dinî olmayan diğer başka dört organizasyonun katılımıyla 1986 yılında bir üst organ oluşturdular (Inspraak Orgaan Turken). Bu organ danışma kurulu gibi çalışmakta olup, Hollanda hükümeti Türkler'le alâkalı kararlar alırken ona çeşitli tavsiyelerde bulunmakta ve bu şekilde önemli bir görevi ifa etmektedir. Hükümetin Fas ve Tunus kökenliler için aynı amaçla yaptığı girişimler teşkilâtların aralarındaki ayrılıklar yüzünden bir sonuç vermemiştir. Ancak şurası da zikredilmelidir ki

77 Geniş bilgi için bk. H. van Ooijen, "Religion and Emancipation: A Study of Development of Moroccan Islamic Organizations in a Dutch Town", *Islam in Dutch Society: Current Developments and Future Prospects* (ed. W.A.R. Shadid-P.S. van Koningsveld), Kampen 1992, s. 163-180.

78 Geniş bilgi için bk. A. van der Hoek, "Religious Institutionalization among Moluccans", *Islam in Dutch Society: Current Developments and Future Prospects* (ed. W.A.R. Shadid-P.S. van Koningsveld), Kampen 1992, s. 181-190.

79 Konuyla alâkalı olarak bk. W.A.R. Shadid-P.S. Van Koningsveld, "Islam in the Netherlands: Constitutional law and Islamic Organizations", *Journal of Muslim Minority Affairs*, XVI/1 (1996), s. 125-127; a.mlf, *Religious Freedom and the Position of Islam in Western Europe. Opportunities and Obstacles in the Acquisition of Equal Rights (with an extensive bibliography)*, Kampen 1995, s. 55-57.

bu kararlar dinî konularda değil, genellikle sosyal yardım, eğitim, iş, ev vb. ile ilgilidir.

Aslında 1974 yılından beri Hollanda'daki müslümanları bir organizasyon altında toplama çalışmaları yapılmaktadır. Bu yıl içerisinde Utrecht kentinde Türk, Fas, Endonezya, Hollanda ve Surinam kökenli müslümanların katılı-mıyla on üç farklı teşkilâtın temsilcisinin oluşturduğu bir çalışma grubu kuruldu ve bu grup 1975 yılında Hollanda İslâm Teşkilâtları Federasyonu'nu (Federatie van Moslimorganisaties in Nederland- FOMON) tesis etti. Fakat müslümanların geldikleri ülkelerdeki siyasî tartışmaları Hollanda'ya taşıması yüzünden bu yapı 1980 yılında çözüldü. Burada görev alanlardan bazıları Lahey'de İslâm Bilgi Merkezi'nde (Moslim Infomatie Centrum) çalışmalarına devam ettillerse de bunların herhangi bir temsil yetkileri yoktu. 1981 yılında Hollanda İslâm Organizasyonları (Moslim Organisaties in Nederland- MON) adı altında başka bir teşkilât kuruldu, ancak bu da kısa bir süre sonra kapandı.

1980'li yılların sonlarında Hollanda'da mevcut bütün Sünnî teşkilâtlar bir araya gelerek yeniden bir girişimde daha bulunarak İslâm Ulusal Komitesi (Islamitisch Landelijk Comité - ILC) adı altında bir teşkilât oluşturdular. Bu teşkilât İçişleri Bakanlığı'ndan kendisinin Hollanda'daki bütün müslümanların tek temsilcisi olarak kabul edilmesini talep etti; ancak bakanlık sadece Sünnîler'i temsil ettikleri gerekçesiyle bu isteği reddetti. Bu noktada hükümetin tavrını anlamak biraz zor görünmektedir. Zira Hollanda'daki cemaat farklılıkları göz önünde bulundurulursa bütün Sünnîler'in bir araya gelebilmeleri bile büyük bir başarıdır. Temsil problemini halletmek için sayıca Sünnîler'den çok daha az mensupları bulunan Şîîler, Ahmediler ve diğer grupların da bu teşkilâta katılmalarını beklemek meseleye çözüm getirmeyecektir. Halbuki Hollanda hükümeti aynı şeyi hristiyan ve yahudi cemaatlerinden istememiştir. Hollanda'daki hristiyanların ve yahudilerin sözcülüğünü yapan hristiyan ve yahudi organizasyonları (CIO) mevcut bütün teşkilâtları ve mezhepleri ihtiva etmektedir.

Yerine daha fazla katılımın olacağı bir Ulusal İslâm Konseyi kurulması fikriyle 1992 yılında İslâm Ulusal Komitesi lağvedildi. Fakat bu niyet bir türlü gerçekleştirilemediği gibi bir parçalanma da görüldü. Şu anda Hollanda'daki Sünnî müslümanların temsilcisi olduğunu iddia eden üç kuruluş mevcuttur: Bunlardan biri 1992 yılında kurulan Hollanda İslâm Konseyi (Nederlandse Islamitische Raad) olup Türk ve Fas hükümetlerinin etkisi altındadır. İkincisi de Hollanda Müslümanlar Konseyi (Nederlandse Moslim Raad) olup birincisine rakip olarak kendi ülkelerindeki hükümetlere muhalif görülen çeşitli cemaatler tarafından kurulmuştur. Üçüncüsü de ilk iki konseyin müslümanların meselelerine çözüm getiremediği gerekçesiyle 1997 yılında kurulan Hollanda İslâm Konseyi'dir (Nederlandse Islam Raad). Bu üç konsey de Hollanda hükümetine ve sistemine olan bağlılıklarını açıklamış olmalarına rağmen ikisi bir araya gelip konuşamamakta, dolayısıyla müslümanların temsili meselesi de diğer Avrupa

ülkelerinde olduğu gibi sürüncemede kalmaktadır. Hollanda İslâm Üniversitesi ve İslâm okulları gibi konularda birbirleriyle sürtüşme içerisindeyler.⁸⁰

Hollanda'da Kilise ve İslâmiyet

Müslümanların Hollanda'ya gelmeye başlamasından itibaren kilise bunlarla ilgilenmeye başladı. Muhakkak ki ilgileniş sebeplerinin başında misyonerlik vardı. Ancak daha sonraları bunun da ötesinde bu iki toplumun birbirlerini anlaması gereği üzerine çeşitli diyalog arayışları başladı. Kiliselerden bazıları müslümanların Hollanda toplumu içerisinde başka bir "dinî grup" olarak tanınmaları gerektiğini savundular. Bunun sebebi de muhtemelen devlete karşı "verzuiling" prensibini koruma konusunda taraftar bulmak olmalıdır.

1970'li yılların ortalarında Hollanda Protestan Kilisesi misyonerlik bürolarında vazifeli birine ülkedeki İslâmiyet'i müşahede altında tutma görevi verdi. 1970'li yılların sonunda da İslâmiyet'le alâkalı ayrı bir büro oluşturuldu. Bunun başındaki görevli müslümanların temsilcileri ile çeşitli vesilelerle bir araya geldi. Aynı sıralarda Roma Katolik Kilisesi de azınlıklar bürosuna (Cura Migratorum) İslâmiyet'le alâkalı görev verdi. Bu iki büro arasında yakın bir ilişki kuruldu ve iki ayda bir olmak üzere *Begrip* adlı bir dergi yayımlanmaya başlandı. Bunlara 1980'li yılların başında bir üçüncüsü katıldı ve Hollanda Kalvinist Kilisesi de bu iş için bir görevli tayin etti. Kendisi bayan olan bu görevli özellikle bayanlar ve gençlere yönelik çalışmalarda bulunmaya başladı.⁸¹

Gelişen bir dizi siyasî ve sosyal hadiseden özellikle de Selman Rüşdi olayından sonra müslümanlar, kilise çevreleri ve devlet temsilcileri arasında İslâmiyet'le ilgili birçok müzakere yapıldı. Bir bakıma bunlar azınlık halinde yaşayan müslümanların uluslararası hadiselerden ne derece etkilendiklerini göstermektedir.

Hollanda'da Yaşayan Müslümanların Problemleri

Avrupa'da yaşayan müslümanların problemleri genellikle birbirleriyle benzerlik arz etmektedir. Mevcut kanunlar içerisinde İslâm'a bir yer bulma, temsil, işsizlik ve buna bağlı ortaya çıkan ekonomik ve sosyal meseleler, eğitim problemleri ilk etapta akla gelenlerdir. Ayrıca en son araştırmalar göstermektedir ki, son zamanlarda ailesi ile arası bozulan ve bunun neticesinde evden kaçan kızların sayısı da hızla artmaktadır. Önlem alınmazsa bu da kısa bir zaman sonra Avrupa'da yaşayan müslümanlar arasında derin bir yara haline gelecektir.⁸²

80 Duran Şimşek, "Hollanda'da İslâm Üniversitesi Tartışması: Hizmette Yarış mı? Güç Kavgası mı? Yoksa Rant Kavgası mı?", *Türkevi*, sy. 20, Amsterdam 1997, s. 4.

81 Nielsen, *Muslims*, s. 65.

82 Hollanda'da evden kaçan müslüman kızlarla ilgili olarak bk. Lenie Brouwer, "Good Girls, Bad Girls: Moroccan and Turkish Runaway Girls in the Netherlands", *Muslim European Youth* (ed. S. Vertovec - A. Rogers), Aldershot 1998, s. 145-166.

Dinî alandaki problemlerini halletme açısından Hollanda'daki müslümanların Almanya ve Belçika'dan daha iyi durumda oldukları söylenebilir. Din eğitimi meselesini halletmek için yukarıda adını zikrettiğimiz çeşitli müslüman teşkilâtlar tarafından "İslâm okulları" açılmıştır.⁸³ Bunların sayısı yaklaşık otuz civarında olup 1996 yılı itibarıyla buralara 5500 çocuk gitmekteydi. Bu sayı okul çağındaki müslüman çocukların yaklaşık % 5-6'sını teşkil etmektedir. Katolik veya Protestan okullarına giden Hollandalı çocukların oranı ise % 62'nin üzerinde olup müslüman çocukların yansı da buralara gitmektedir. Buradan anlaşılan husus şudur: Hollanda'daki müslüman çocuklar dinlerini yeteri kadar tanıyamamaktadırlar. Bunun sebepleri çok çeşitli olmakla beraber en önemlisi din dersi verecek eleman eksikliğidir. Hollanda dilinde ders verecek din dersi öğretmeninin bulunamayışı -yasal bir hak olmasına rağmen- devlet okullarına din dersi öğretmeni tayin edilememesine sebep olmaktadır. Hollanda hükümeti Hollanda vatandaşı olmayanlara da öğretmenlik yapma izni vermesine rağmen bu problem aşılamamaktadır.

Hollanda'daki dinî eğitimin diğer bir ayağı da camilerdir. Buralarda görev yapan imamların da en büyük problemi dil bilmemeleridir. Hem içinde bulundukları toplumu tanımak, hem de hitap ettikleri cemaati anlayıp problemlerine çözüm getirebilmek için muhakkak ki dil bilmek çok önemlidir. İmamlar başka milletlerden olan kendi meslektaşlarıyla bile anlaşamamaktadırlar.

Hollanda'da hastahane, hapishane ve orduda din görevlisi bulundurma hakkı müslümanlara da tanınmış olmasına rağmen dil bilen yetkili olmadığı için maalesef bundan da mahrum kalmaktadır. Belki de bu problemler orada yetişen çocukların ileride görev almalarıyla aşılabilecektir. Diğer yandan Hollanda hükümetinin gündeminde Türkiye'den ve Arap ülkelerinden geçici olarak gelen imamlara izin verilmemesi veya oturmalarının zorlaştırılması konusu vardır. Kısacası buralarda faaliyet gösteren cemaatlerin iç çekişmeleri bir kenara bırakıp asıl meseleleriyle uğraşmaları, kendi geleceklerini düşünmeleri gerekmektedir.

Bunların yanı sıra Almanya'da olduğu gibi Hollanda'da da müslümanlar ırkçılık ve yabancı düşmanlığı ile mücadele etmek zorunda kalmaktadırlar.

83 Okullar hakkında daha geniş bilgi için bk. K. Wagtenonk, "Islamic Schools and Islamic Religious Education", *The Integration of Islam and Hinduism in Western Europe* (ed. W.A.R. Shadid-P.S. van Koningsveld), Kampen 1991, s. 154-173; W.A. Shadid / P.S. van Koningsveld, "Islamic Primary Schools", *Islam in Dutch Society: Current Developments and Future Prospects*, Kampen 1992, s. 107-122; M. Besim İsmailfendioglu, *Hollanda'da Din Eğitimi* (doktora tezi), 1996, MÜ Sosyal Bilimler Ens.

SONUÇ

XXI. yüzyıla girerken Avrupa Birliği kavramının yanı sıra sanırım bir de "Avrupa Türkleri" veya "Avrupa müslümanları" tabiri de dilimize yerleşecektir. Zira müslümanların buradaki varlığı artık kalıcı hale gelmiştir. Kalıcılık, öncelikle fizikî ve hukukî olarak orada bulunmaya devam etmek anlamında kullanılacak olursa, bu anlamda Batı Avrupa'da sabit bir müslüman kitlenin bulunduğu ve bulunmaya devam edeceğinde hiçbir şüphe kalmamıştır. Kalıcı olmak bir dizi meseleyi de beraberinde getirmektedir. Farklı ülkelerde yaşasalar da Avrupa'daki müslümanların problemleri birbirine çok benzer: Bir taraftan müslüman kimliğini muhafaza ederek kendini hem topluma kabul ettirmek hem de bu kimliklerinin Avrupa devletleri tarafından tanınmasını sağlamak, diğer yandan politikacılar tarafından da desteklenen ırkçı, yabancı düşmanı hareketlere karşı can ve mal güvenliğini temin etmek. Bu noktada kalıcılığın ikinci bir anlamı daha ortaya çıkmaktadır ki bu, orada fizikî olarak mevcut olan müslümanların, müslüman olarak bulundukları toplumun iktisadî, siyasî ve diğer alanlarında eşit hak ve sorumluluk sahibi bir konuma gelmeleridir. Bunun demir perdelerin kaldırıldığı bir zamanda "demokratik düzene sahip" ülkelerde kolay olacağını düşünmek biraz safdillik olacaktır. Zira Avrupa devletlerinin, özellikle de Almanya'nın birleşmeden kaynaklanan bir dizi sosyal, siyasî ve ekonomik problemi vardır. İşsizlik gün geçtikçe artmakta ve devletten yardım alarak geçimini sağlayanların sayısı günden güne çoğalmaktadır. Mevcut problemleri çözmekte zorlanan hükümetler sunî gündemlerle insanları meşgul etmektedirler ki burada "yabancılar"a ve "müslümanlar"a önemli rol biçilmektedir. Yazılan senaryoda terörist hareketleriyle dünyanın başına belâ olan "İslâmî hareketler" içerideki iş birlikçileri ile de aynı zamanda bir "iç tehdit" oluşturmaktadır. Hem Alman Anayasayı Koruma Teşkilâtı, hem de Hollanda İç Güvenlik Teşkilâtı'nın hazırladıkları raporlarda her yıl bu senaryo gündeme getirilmektedir. Böylece "azınlık" halindeki müslümanlar gerek dış politikanın, gerekse iç politikanın halkın nezdinde meşrulaştırılması için kullanılmaktadır.

Müslümanların genel olarak en önemli meselesi, azınlık şartlarında kendi kendilerini muhafaza edecek gelenek ve bu gelenek içinde hayat bulan müesseselerden mahrum olmalarıdır. Bu gelenek ve müesseseler ise, çoğunluk olarak yaşayan müslümanların gelenek ve müesseselerinin bir kopyası olmakta; kopyalama gayretleri, en azından son otuz yılda ortaya çıkardığı neticeler incelendiğinde, başarısızlığın önemli nedenlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün müslümanların nerede, hangi konumda yaşarlarsa yaşasınlar, asgari müşterekleri olacaktır; ancak bunun anlamı bazı farklılıkların da olabileceğini anlamak ve ona göre hareket etmektir.

Bütün bunlardan ortaya çıkan sonuç şudur: Gerek Avrupa'da gerekse başka yerlerde yaşayan müslümanların meselelerine asıl olarak orada bulunan müslümanların kendileri çare arayıp bulacaktır. Müslümanların birbirlerine yardımı, bu çerçevede, onları bulundukları yerde kendi kendilerine yeterli hale getirme amacına mâtuf olursa, bu amacın gerçekleşmesi yönünde atılacak her adım, kendi başına bir başarı olarak yetecektir.